

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος*

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Έναυσμα για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου αποτελεί η δυναμική επανεμφάνιση της οικονομικής κοινωνιολογίας. Επιχειρείται εδώ μία περιληπτική επισκόπηση των τριών περιόδων ανάπτυξης της με επικέντρωση στην τελευταία, γνωστή και ως περίοδο της “νέας” οικονομικής κοινωνιολογίας. Εξετάζονται σχετικά η έννοια της έδρασης και η διάσταση των κοινωνικών δικτύων καθώς και της κοινωνικής κατασκευής της οικονομικής πραγματικότητας, οι οποίες και αποτελούν βασικές της συνιστώσες. Επίσης, θίγονται ορισμένες επιμέρους προβληματικές, όπως για τους “ισχυρούς” και τους “χαλαρούς” δεσμούς, για τις δομικές “τύπες”, την “εξαρτημένη από τη διαδρομή εξέλιξη”, και μερικές ακόμα που εντάσσονται στην κοινωνιολογία των αγορών. Στη συνέχεια, σκιαγραφείται η θεσμική-οργανωτική ανάπτυξη του υπο-κλάδου, διατυπώνεται μία άποψη για τη κατάσταση του σε ΗΠΑ και Ευρώπη και επιχειρείται η κριτική αποτίμησή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΣ

Αν ο πατέρας της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ο Άνταμ Σμιθ, μελετά σε βάθος κοινωνιολογικά θέματα, όπως λ.χ. είναι ο καταμερισμός της εργασίας (Biggart, 2002), από την άλλη πλευρά, από την πρώτη κιόλας εμφάνιση της κοινωνιολογίας ως διακριτής επιστήμης, επιχειρήθηκε η μελέτη των κοινωνικών παραμέτρων των οικονομικών φαινομένων. Το ενδιαφέρον αυτό των πρώτων κοινωνιολόγων ήταν περίπου αυτονόητο, όσο και προφανές, καθώς η νέα επιστήμη αναδύεται κατά την περίοδο της νεωτερικότητας. Δηλαδή, την περίοδο των ανακατατάξεων, που είναι γνωστές σαν καπιταλιστική βιομηχανική επανάσταση, Γαλλική επανάστα-

---

* Ειδικός Επιστήμονας, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ση, και των μεταβολών που αυτές επισύρουν. Η κοινωνιολογία, ως επιστημονικό εγχείρημα με σκοπό να κατανοηθούν οι συνταρακτικές κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και, βέβαια, οικονομικές μεταμορφώσεις και ρήξεις που συντελούνται μπροστά στα μάτια των ιδρυτών της, από την αρχή εστιάζει το ενδιαφέρον της στη διερεύνηση του οικονομικού στοιχείου. Στην πορεία αναδεικνύει την αλληλόδρασή του με το κοινωνικό στοιχείο και τη διαμόρφωσή του σε σχέση και αναφορά, άμεση ή έμμεση, μ' αυτό. Η ενασχόληση αυτή αποδείχτηκε στη συνέχεια ιδιαίτερα γόνιμη, εμπλουτίζοντας την κατανόησή μας τόσο για την οικονομία όσο και για την κοινωνία.

Η κοινωνιολογική ενασχόληση με τα οικονομικά φαινόμενα, πάντως, δεν είναι ευθύγραμμο σταθερή. Απεναντίας, παρόλο τον κίνδυνο που ενέχουν οι σχηματοποιήσεις, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εμφανίζεται κατά κύματα. Το πρώτο κύμα που εμφανίζεται κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα περιλαμβάνει το έργο των κλασικών της κοινωνιολογίας. Ακολουθεί το δεύτερο κύμα που κυριαρχεί κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο και σχετίζεται με το δομολειτουργισμό των Πάρσονς-Σμέλσερ [αλλά κατά μία έννοια και με το (νέο) μαρξισμό]. Μάλιστα, η κοινωνιολογική μελέτη των οικονομικών φαινομένων, κατά τις δύο αυτές περιόδους, έχει από κοινού προσδιοριστεί ως «παλαιά» οικονομική κοινωνιολογία. Το τρίτο κύμα (για να παραμείνω στη χρήση της ίδιας μεταφοράς) εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ονομάστηκε «νέα οικονομική κοινωνιολογία», και ώς τις μέρες μας βρίσκεται σε φάση επέκτασης.

Στο κείμενο που ακολουθεί, επικεντρώνομαι σε αυτό το τελευταίο κύμα ή περίοδο κοινωνιολογικής ενασχόλησης με την οικονομική ζωή και τα οικονομικά φαινόμενα, αφού προηγουμένως, σχετικοποιώντας και την προαναφερθείσα περιοδολόγηση, ανατρέξω εν τάχει στη παλαιά οικονομική κοινωνιολογία προκειμένου να προκύψουν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες με τη νέα. Βασική επιδίωξη λοιπόν είναι να παρουσιαστούν σε αδρές γραμμές οι αρχές και οι άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται σήμερα η νέα οικονομική κοινωνιολογία, καθώς και οι ερευνητικές κατευθύνσεις που αυτή ακολουθεί. Εξετάζονται η έννοια της έδρασης και οι διαστάσεις των κοινωνικών δικτύων και της κοινωνικής κατασκευής της οικονομικής πραγματικότητας, οι οποίες και αποτελούν τις βασικές συνιστώσες της. Επίσης, θίγονται ορισμένες πιο ειδικές προβληματικές, όπως για τους «ισχυρούς» και τους «χαλαρούς» δεσμούς, για τις δομικές «τρύπες», την «εξαρτημένη από τη διαδρομή εξέλιξη», και μερικές ακόμα που εντάσσονται στην κοινωνιολογία των αγορών. Στη συνέχεια, σκιαγραφεί-

ται η θεσμική-οργανωτική ανάπτυξη του υπο-κλάδου, διατυπώνεται η άποψή μας για την κατάστασή του σε ΗΠΑ και Ευρώπη και, τέλος, επιχειρείται η κριτική αποτίμησή του.

Ήταν ο Νηλ Σμέλσερ (Neil Smelser) που, διαπιστώνοντας την αδυναμία κοινωνιολογικής μελέτης και ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, εισήγαγε την ειδίκευση ή υποκλάδο της Οικονομικής Κοινωνιολογίας. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1950 ο Smelser, αρχικά από κοινού με τον Τάλκοττ Πάρσονς (Talcott Parsons) (Parsons and Smelser, 1956) στη συνέχεια δε, στη διδακτορική του διατριβή, μόνος του (Smelser, 1959), τοποθετείται απέναντι στη μελέτη του οικονομικού υπο-συστήματος στα πλαίσια της κυρίαρχης τότε δομο-λειτουργικής προσέγγισης στην κοινωνιολογία. Κατόπιν, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, ορίζει ρητά τη νέα ειδίκευση στο εγχειρίδιο που συνέγραψε με τίτλο *Κοινωνιολογία του οικονομικού βίου* (Smelser [1963], 1974) και στο συνοδευτικό του ανθολόγιο (Smelser, 1965).

Τι είναι όμως η οικονομική κοινωνιολογία; Στον ορισμό που πριν σχεδόν τέσσερις δεκαετίες έδωσε ο Σμέλσερ, σημείωνε ότι η οικονομική κοινωνιολογία ασχολείται «με την εφαρμογή του γενικού πλαισίου σχέσεων, μεταβλητών και επεξηγηματικών προτύπων της κοινωνιολογίας επί του συμπλέγματος των δραστηριοτήτων οι οποίες αφορούν εις την παραγωγή, διανομήν, ανταλλαγήν και κατανάλωσιν των περιορισμένων οικονομικών αγαθών και υπηρεσιών» (1974, σ. 58). Πιο πρόσφατα, κινούμενοι στον ίδιο άξονα, συνοψίζοντας τον παραπάνω ορισμό αλλά και διευρύνοντας τα όρια της οικονομικής κοινωνιολογίας, οι Σμέλσερ και Σουέντμπεργκ (Swedberg) την προσδιόρισαν ως την «κοινωνιολογική οπτική όπως εφαρμόζεται στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων» (1994, σ. 3).

Καθώς η κοινωνιολογία και οι διάφοροι κλάδοι της δεν είναι πρόσωπα ή συλλογικοί φορείς δράσης, δεν διαθέτει θέληση, δεν έχει επιδιώξεις. Είναι λοιπόν απαραίτητο να αποφεύγεται η αυθαίρετη απόδοση σκοπών και στόχων η οποία τελικά οδηγεί στην πραγματοποίησή της. Επιδιώξεις, σκοπούς και στόχους διαθέτουν οι συγκεκριμένοι επιστήμονες, οι οποίοι με το ερευνητικό τους έργο, το κύρος που διαθέτουν και τη γενικότερη επιρροή τους διαμορφώνουν, στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενταγμένοι, τις κατευθύνσεις που ακολουθεί η επιστήμη της κοινωνιολογίας. Το αυτό ισχύει για την ειδίκευση της οικονομικής κοινωνιολογίας. Ποιοι λοιπόν είναι οι βασικοί εκφραστές της; Αναμφίβολα και οι τρεις πατέρες της κλασικής κοινωνιολογίας, οι Κ. Μαρξ, Ε. Ντουρκχάιμ και Μ. Βέμπερ, θα πρέπει να περιληφθούν σ' αυτούς που, έχοντας συμβάλει στην ανάλυση των οικονομικών φαινομένων από την οπτική

των κοινωνικών σχέσεων, την έχουν διαμορφώσει. Ο λόγος είναι πως και τους τρεις απασχόλησε, αν και με διαφορετικό τρόπο, η νεο-αναδυόμενη κατά την εποχή τους βιομηχανική καπιταλιστική κοινωνία. Εντρυφήσαν λοιπόν στις κοινωνικές σχέσεις, στις οικονομικές-κοινωνικές δομές και στα οικονομικά φαινόμενα που τη χαρακτηρίζουν.

Η ΠΑΛΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κοινωνιολογική οπτική στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων δεν πρωτοεμφανίστηκε στις μέρες μας αλλά ακολουθεί την κοινωνιολογία από τις απαρχές της. Έτσι, θα τη βρει κανείς στον Κ. Μαρξ, στις περισσότερες γνωστές και ίσως αξιέπραστες αναλύσεις του για τον κοινωνικό προσδιορισμό του εμπορεύματος, για τις κοινωνικές καταβολές και επιπτώσεις του εμπορευματικού φετιχισμού, στη διαπίστωσή του πως το κεφάλαιο είναι μια κοινωνική σχέση και στις σχετικές αναλύσεις του, στις μελέτες του για τις κοινωνικές μεταβολές, καθώς και σε πάμπολλες άλλες πτυχές του έργου του. Αν η ενασχόληση με τα κεντρικά οικονομικά ζητήματα του καπιταλισμού και της καπιταλιστικής οικονομίας, λ.χ. με την παραγωγή και την οργάνωσή της, εντοπίζεται ιδιαίτερα στο *Κεφάλαιο* (Μαρξ, 1978), πληθώρα στοιχείων οικονομικής κοινωνιολογίας υπάρχουν διάσπαρτα σ' όλο το προηγούμενο μαρξικό έργο. Η ενασχόληση αυτή υπάρχει στα νεανικά του *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* (Μαρξ, 1979), όπου αναφέρεται στην ισχύ του χρήματος στην αστική κοινωνία, στα *Τετράδια πολιτικής οικονομίας* (Grundrisse), όπου μεταξύ άλλων αναδεικνύονται οι καταβολές του καπιταλισμού (Μαρξ, 1989-1992), και στη *Συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας* (Jordan, 1971), όπου και οριοθετεί την αντίληψή του για τη σχέση οικονομίας και λοιπών πεδίων κοινωνικής δράσης. Ευρύτερα η μαρξική προσέγγιση η οποία είναι ολιστική, του τύπου της πολιτικής οικονομίας, παρουσιάζει μια συνάφεια με τον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη ή «νέα» οικονομική κοινωνιολογία επιχειρεί να τοποθετείται απέναντι στα οικονομικά φαινόμενα. Προτρέχοντας, να πω ότι η τελευταία, όπως προκύπτει από τις αναλύσεις σειράς οικονομικών κοινωνιολόγων (δες Swedberg, 1990) και στα πλαίσια προσεγγίσεων που επιχειρούν τη σύγκλιση δομής και δράσης, αντιμετωπίζει τα οικονομικά φαινόμενα ως εξαρτώμενα από τις κοινωνικές σχέσεις και ταυτόχρονα ως συμμετέχοντα στη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων. Ως προς αυτό λοιπόν και κατ' αρχήν, συνάδει με τις λιγότερο ντετερμινιστικές όψεις του μαρξικού έργου.

Με την οικονομική κοινωνιολογία ασχολήθηκαν και οι άλλοι δύο πατέρες της κοινωνιολογίας, αν και ανεξάρτητα ο καθένας. Ο Ε. Ντουρκχάιμ την αναπτύσσει κυρίως στο έργο του για τον *Καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία* (Durkheim, 1984), ενώ τακτικές αναφορές υπάρχουν στο περιοδικό που ίδρυσε και διηύθυνε, την *Κοινωνιολογική Χρονιά* (*l'Année Sociologique*), όπως έχει αναφερθεί (Swedberg και Granovetter, 1992, σ. 4). Για τον Ντουρκχάιμ, τα οικονομικά δεν είχαν την κεντρική σημασία για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής που είχε το ηθικό στοιχείο ή η θρησκευτική πρόσδεση. Μάλιστα, άσκησε κριτική στους οικονομολόγους, αφού θεωρούσε ότι στη βάση εν πολλοίς επιλεκτικών και αυθαίρετων υποθέσεων επιλέγουν ορισμένες συνισταμένες με βάση τις οποίες κατασκευάζουν έναν συχνά αποκλειστικά οικονομικό κόσμο. Έναν κόσμο που στη μερικότητά του είναι εξωπραγματικός και τελικά δεν υφίσταται. Ενδιαφέρον είναι ότι η κριτική αυτή έχει ακόμα και σήμερα μια ορισμένη απήχηση, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις θέτει ακριβώς υπό αμφισβήτηση τις προϋποθέσεις, τα κριτήρια ή τις μεταβλητές που οι οικονομολόγοι θέτουν στα μοντέλα τους, οι οποίες κρίνονται ως περιορισμένες και μονόπλευρες.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Ντουρκχάιμ συνδέει τις ανομικές τάσεις με την οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη, αυτή που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες δυτικού τύπου κοινωνίες. Καθώς η δραστηριότητα και ανάπτυξη αυτή ενέχει το συνεχές γκρέμισμα αυτού που υφίσταται για να αναπτυχθεί το καινοτομικό και νέο (η «δημιουργική καταστροφή» του Σούμπετερ [Schumpeter]), απορρυθμίζονται οι υφιστάμενες κοινωνικο-οικονομικές συμβάσεις, οξύνονται οι ανισότητες, χαλαρώνουν οι κοινωνικοί δεσμοί. Όταν συμβαίνουν αυτά, τα κανονιστικά πρότυπα χάνουν τη δεσμευτική τους ισχύ και οδηγούμαστε στον «εγωισμό» και τις ανομικές εκδηλώσεις (δες Swedberg, 1987, σ. 32-34).

Αντίθετα από τον Ντουρκχάιμ, ο Μ. Βέμπερ επικεντρώθηκε επί μακρόν στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων τα οποία τον απασχόλησαν ερευνητικά αλλά και μεθοδολογικά. Η πολύπλευρη μελέτη του για την *Προτεσταντική ηθική της εργασίας και το πνεύμα του καπιταλισμού* (Βέμπερ, 1997) αποτελεί βασικό κείμενο της οικονομικής κοινωνιολογίας, ενώ αργότερα τόσο στην *Οικονομία και κοινωνία* (Weber, 1978), κυρίως στο δυσκολοδιάβαστο αλλά καταστατική σημασίας για τον υπο-κλάδο δεύτερο κεφάλαιο, όσο και στη *Γενική οικονομική ιστορία* (Weber, 1981), όπου το αναδιατυπώνει επί το ιστορικότερον, ο Βέμπερ χαράσσει το πρόγραμμα του για μια οικονομική κοινωνιολογία. Εκεί θέτει σε πρώτη διάταξη την αναγκαιότητα να λαμβάνονται υπόψη τόσο το νόημα που οι

δρώντες δίδουν στα οικονομικά φαινόμενα όσο και η κοινωνική διάσταση που αυτά έχουν (Smelser and Swedberg, 1994, σ. 11).¹

Η επιρροή του Βέμπερ στην κοινωνιολογία γενικά και ειδικότερα στην οικονομική κοινωνιολογία είναι σημαντική και συνεχής. Ωστόσο, δεν είχε δοθεί η προσοχή που θα έπρεπε στο ύστερό του έργο. Σημαντική εξαίρεση αποτέλεσε το κείμενο του Ράντωλλ Κόλλινς (Randall Collins) «Η τελευταία θεωρία του Βέμπερ για τον καπιταλισμό: Μια συστηματοποίηση». Ο Κόλλινς εξετάζει την αρχική θεωρία του Βέμπερ για τον καπιταλισμό υπό το φως της *Γενικής οικονομικής ιστορίας* και διαπιστώνει στην εξέλιξη της σκέψης του Βέμπερ την εμφάνιση αξιοσημείωτης σύγκλισης, αλλά όχι ταύτισης, με όψεις της μαρξικής ερμηνείας της εμφάνισης του καπιταλισμού καθώς και νεότερων μαρξιστικών αναπτυγμάτων (Collins, 1980).

Μετά τους τρεις κλασικούς και παρά τη συνεισφορά του Γκέοργκ Ζίμελ (Georg Simmel) (*Φιλοσοφία του χρήματος*) (δες Dodd, 1994), του Βιλφρέδο Παρέτο (Vilfredo Pareto) (δες, σχετικά, Aspers, 1999) ή άλλων ήσσονος σημασίας κλασικών, όπως του Θόρσταϊν Βέμπλεν (Thorstein Veblen) (δες το έργο του *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, [1982]), ο μίτος της οικονομικής κοινωνιολογίας, όπως ήδη σημειώθηκε, χαλαρώνει (Convert and Heilbron, 1999) μέχρι τη δεκαετία των 1980, αλλά δεν εξαφανίζεται. Σημαντικούς σταθμούς αποτελεί το έργο του Τζ. Α. Σούμπετερ, οπωσδήποτε των Τάλκοτ Πάρσονς και Νήλ Σμέλσερ και του Καρλ Πολάνυι (Karl Polanyi).

Ο Σούμπετερ ήταν κατ' αρχήν οικονομολόγος, αλλά το έργο του διαποτίζει η κοινωνιολογική προβληματική. Ρητά ασχολήθηκε με την οικονομική κοινωνιολογία, κυρίως στη μελέτη του για τον καινοτόμο επιχειρηματία (*Theory of Economic Development*), καθώς και στο έργο του *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*. Στο τελευταίο, διαπιστώνει τη σημασία που έχει για τον καπιταλισμό αυτό που αποκάλεσε «δημιουργική καταστροφή» και διατυπώνει την εκτίμησή του για αυτοϊπονόμηση του συστήματος αυτού όπως και για επικείμενη υπέρβασή του (Schumpeter, 1970). Ακόμα συνέγραψε σειρά άρθρων, με πιο σημαντικό από την άποψη της οικονομικής κοινωνιολογίας την «Κρίση του φορολογικού κράτους». Σ' αυτό το άρθρο αναφέρεται στις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία. Συγκεκριμένα, εστιάζοντας στις περιπτώσεις της Αυστρίας και της Γερμανίας, εξετάζει πώς τα δημόσια οικονομικά με επίκεντρο τη

---

1. Ο αναγνώστης που επιθυμεί να μελετήσει την οικονομική κοινωνιολογία του Βέμπερ παραπέμπεται στο έργο του Σουέντμπεργκ (Swedberg, 1998).

φορολογία επιδρούν στη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους και κατόπιν αναλύει τα δημοσιονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Αυστρία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως αμέσως μετά τη δημοσίευση του άρθρου αυτού θα διατελέσει υπουργός οικονομικών της Αυστρίας (δες Schumpeter, 1990).

Όπως προαναφέρθηκε, ο Τάλκοττ Πάρσονς, μόνος του ή από κοινού με τον Ν. Smelser στο έργο τους *Οικονομία και κοινωνία (Economy and Society)* επιχειρήσαν να επεκτείνουν το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον από την ενασχόλησή τους με το σύστημα των αξιών στη διερεύνηση ορισμένων οικονομικών προβλημάτων. Ιδιαίτερα τον Πάρσονς ενδιέφερε η σύνδεση τόσο ανάμεσα στην οικονομία και την κοινωνία όσο και ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνιολογική θεωρία,² εντός πάντοτε του γενικού σχήματος και της θεωρίας του για το κοινωνικό σύστημα, ενώ αντιμετωπίζει τους οικονομικούς θεσμούς και την ανάπτυξή τους υπό το πρίσμα της θεώρησής του για τη δομική διαφοροποίηση.

Αν στο παρσονικό «γενικό σύστημα δράσης», το κοινωνικό υποσύστημα κατ' εξοχήν εκπληρώνει τη λειτουργία της ενσωμάτωσης, ρυθμίζοντας και ελέγχοντας τις σχέσεις μεταξύ των συστατικών του τμημάτων, με τη σειρά της η οικονομία εντάσσεται στο κοινωνικό υποσύστημα. Εντάσσεται ως ένα ειδικό-διακριτό υπο-υποσύστημα· ένα από τα τέσσερα λειτουργικά προαπαιτούμενα του κοινωνικού υποσυστήματος, τα οποία θεωρεί εντελώς απαραίτητα για τη διατήρησή του. Στα πλαίσια αυτά, η οικονομία ειδικεύεται στη λειτουργία της «προσαρμογής» διά της οποίας επιτυγχάνεται η σύνδεση της φύσης με την κοινωνική οργάνωση. Αντικείμενο της οικονομίας είναι η αμφίπλευρη προσαρμογή της κοινωνίας στο εξωτερικό περιβάλλον ή, με άλλα λόγια, η ρύθμιση της αλληλόδρασης με το εξωτερικό περιβάλλον. Η οικονομία, λοιπόν, πραγματοποιεί την προσαρμογή του εξωτερικού περιβάλλοντος προς τις ανάγκες της κοινωνίας (του κοινωνικού υποσυστήματος) αλλά και ρυθμίζει την κοινή προσαρμογή στην πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου.

---

2. Στον Πάρσονς, η οικονομία, καθώς αποτελεί λειτουργικό προαπαιτούμενο του κοινωνικού υποσυστήματος, κατέχει υποδεέστερη θέση. Αναφορικά με τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στις επιστήμες, ο Πάρσονς αποδέχεται πως τόσο η κοινωνιολογία όσο και η οικονομική εστιάζουν σε διαφορετικές όψεις της κοινωνικής δράσης (Smelser and Swedberg, 1994, σ. 16). Είναι όμως καθήκον της κοινωνιολογίας, ακριβώς λόγω του αντικειμένου της που είναι η μελέτη της ανθρώπινης δράσης, να γεφυρώσει τις μη-οικονομικές συνθήκες ύπαρξης της οικονομικής σφαίρας με την οικονομική θεωρία.

Η λειτουργία της προσαρμογής, την οποία επιτελεί το οικονομικό υπο-υποσύστημα, πραγματοποιείται μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας, της εργασίας και της κατανομής των αγαθών. Αυτό, στα πλαίσια του παρσονικού σχήματος, σημαίνει την εμφώλευση στην οικονομία τεσσάρων ακόμα λειτουργικών υπο-υπο-υποσυστημάτων. Έτσι (και σύμφωνα με το σύστημα AGIL), τη λειτουργία της προσαρμογής αναλαμβάνει το υπο-υπο-υποσύστημα της «κεφαλαιοποίησης και των επενδύσεων», τη λειτουργία της «επίτευξης των στόχων» επιτελεί το παραγωγικό υπο-υπο-υποσύστημα (στο οποίο περιλαμβάνονται οι πωλήσεις και η διανομή), ενώ τη λειτουργία της «ολοκλήρωσης» ή αλλιώς «ενσωμάτωσης» πραγματοποιεί το «οργανωτικό» υπο-υπο-υποσύστημα με την επιχειρηματική λειτουργία. Τέλος, τη λειτουργία της «διατήρησης των προτύπων» επιτελούν οι οικονομικές δεσμεύσεις.

Θα πρέπει να αναφερθεί πως τους Πάρσονς-Σμέλσερ απασχολεί το ζήτημα των συστημικών ανταλλαγών ανάμεσα στην οικονομία και στα λοιπά υπο-υποσυστήματα της κοινωνίας (του κοινωνικού υποσυστήματος). Και είναι σ' αυτά τα πλαίσια των συστημικών ανταλλαγών που εντάσσουν τη λειτουργία του κεφαλαίου και του χρηματικού μισθού (Parsons, 1970, σ. 137-144' Parsons and Smelser, 1956, σ. 50-68' Swedberg, 1987, σ. 61' Devereux, 1996, σ. 149-159' Craib, 1998, σ. 80-81' Ritzer, 2000, σ. 233-244).³

Από την πλευρά του, ο ανθρωπολόγος Καρλ Πολάνυι, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια κατ' εξοχήν διεπιστημονική προσέγγιση, υποστηρίζει ότι η εμβέλεια της οικονομικής επιστήμης δεν θα πρέπει να περιορίζεται μόνο στη μελέτη των οικονομικών φαινομένων των σύγχρονων βιομηχανικών και μετα-βιομηχανικών κοινωνιών. Θεωρεί πως έχει χρησιμότητα και για την ανάλυση των προθύστερων του καπιταλισμού κοινωνικών μορφωμάτων και επιχειρεί στις αναλύσεις του να την επεκτείνει προς αυτή την κατεύθυνση. Ας σημειωθεί ότι ο Πολάνυι ενδιαφερόταν να δείξει τον οργανικό και αναπόσπαστο χαρακτήρα της οικονομίας στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες (Swedberg, 1997, σ. 165).

---

3. Όπως είναι γνωστό, το σχήμα του Πάρσονς έχει προκαλέσει πολλές κριτικές αντιδράσεις (δες, λ.χ., Savage, 1981). Πάντως, ο ίδιος προχώρησε την κοινωνιολογική σπουδή των οικονομικών φαινομένων χωρίς πάντοτε να αναφέρεται σ' αυτό. Δες, για παράδειγμα, το ενδιαφέρον κείμενό του για «Τα κίνητρα των οικονομικών δραστηριοτήτων» (Parsons, 1940) ή το άρθρο του για «Το συμβολικό περιβάλλον των σύγχρονων οικονομικών» (Parsons, 1979).

Σ' αυτό συμφωνεί ο ανθρωπολόγος Κλίφορντ Γκερτς (Clifford Geertz) και από αυτή την άποψη το δοκίμιό του για την «Οικονομία του παζαριού» αποτελεί εμπειρική εφαρμογή της θεώρησης του Πολάνυι. Στο κείμενό του αυτό ο Γκερτς τονίζει τη σημασία της αναζήτησης πληροφοριών από τους εμπορευόμενους (δρώντες) στο παζάρι, στις οποίες θα βασιστούν για να αξιολογήσουν την αξία των εμπορευμάτων. Η σημασία έγκειται στο ότι σε αυτό το είδος αγοράς οι εμπορευόμενοι, κατ' αρχήν, δεν έχουν γνώση ή πληροφορίες για την πραγματική αξία των εκτός των δικών τους λοιπών εμπορευμάτων. Είναι λοιπόν απαραίτητο γι' αυτούς να καλύψουν αυτό το κενό προκειμένου να μην υποστούν ζημία (να μην «χάσουν») από την εμπορική δοσοληψία. Παράλληλα, η ανάλυση του Γκερτς αναδεικνύει τη διάσταση των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες διαμορφώνεται το συγκεκριμένο οικονομικό μόρφωμα, αποκαλύπτοντας έτσι το «μυστικό» της κοινωνικής του κατασκευής (Geertz, 1978).

Επιστρέφοντας στον Κ. Πολάνυι, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις βασικές απόψεις του συμπεριλαμβάνεται η έννοια της *έδρασης*. Έδραση σημαίνει ότι η ενότητα των ανθρώπων, ως υποστάσεων, είναι σεβαστή. Όμως, αυτή η συνθήκη, όπως δείχνει στο έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* (Πολάνυι, 2001), διαρρηγνύεται από το σύγχρονο καπιταλισμό και καταστρέφεται. Στο σύγχρονο καπιταλισμό, κατά τον Πολάνυι, η οικονομία διαχωρίζεται από τις λοιπές κοινωνικές λειτουργίες και κυριαρχεί επάνω σ' αυτές και συνολικά στην κοινωνία, ενώ αποτελεί και είναι αναπόσπαστο μέρος του θεσμού της αγοράς (Wilk, 1996, σ. 7). Άλλο βασικό στοιχείο στον Πολάνυι είναι η διάκριση που ορίζει ανάμεσα στο τυπικό (ορθολογικό) νόημα της οικονομίας (το οποίο χαρακτηρίζει την οικονομική επιστήμη που επικεντρώνεται στην αγορά) και το ουσιαστικό νόημα (από την άποψη της διαβίωσης των ανθρώπων), επιχειρήματα που παρουσιάζονται σε συμπυκνωμένη μορφή στο κείμενό του «Η οικονομία ως θεσμοθετημένη διαδικασία». Ευρύτερα, το άρθρο αυτό διαπερνάται από την άποψη ότι η οικονομία είναι ουσιαστικά μια κοινωνική διαδικασία και προς τούτο είναι αναγκαία μια νέα εννοιολόγησή της (Polanyi, 1957).

Η ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί η διάκριση ανάμεσα σε «παλιά» και «νέα» οικονομική κοινωνιολογία. Κατ' αρχήν παλιά και νέα οικονομική κοινωνιολογία από κοινού αποδέχονται ότι η οικονομική δράση αποτελεί μορφή κοινωνικής δράσης, ότι είναι κοινωνικά τοποθετημένη και ότι οι οικονομικοί θεσμοί είναι κοινωνικές κατασκευές

(Granovetter and Swedberg, 1992, σ. 6). Τώρα, ως προς τις βασικές διαφορές, αυτές συνίστανται στα εξής: ενώ η «παλιά» οικονομική κοινωνιολογία, είτε με τη μορφή της βιομηχανικής κοινωνιολογίας είτε με αυτή της «οικονομίας-κοινωνίας» των Πάρσονς και Σμέλσερ, ασχολούνταν με οικονομικά φαινόμενα, δεν υπεισέρχονταν στα καθαυτό οικονομικά ζητήματα. Ο λόγος, αντίστοιχα, ήταν ότι είτε η εστίαση δεν ήταν σε ζητήματα κεντρικής σημασίας είτε βασικά αποδέχονταν την κλασική και νεο-κλασική οικονομική θεωρία.

Αντίστοιχα, η οικονομική κατά το παρελθόν ήταν απασχολημένη με τα δικά της «καθαρά» οικονομικά ενδιαφέροντα. Η κατάσταση αυτή όμως ανατράπηκε από τις απόπειρες σειράς οικονομολόγων, ήδη από τα τέλη του 1960–αρχές του 1970 και μετά, να επεκτείνουν την αναλυτική τους προσέγγιση σε πεδία όπως η εκπαίδευση, το έγκλημα, η γονιμότητα, οι κοινωνικές διακρίσεις κολ.. Λόγου χάριν, ο νομπελίστας Γκάου Σ. Μπέκερ (Gary S. Becker) αντιμετωπίζει την εκπαίδευση με όρους της οικονομικής ως μία μορφή κεφαλαίου (1993). Ευρύτερα, επιχειρήσαν την ερμηνεία των διαφόρων όψεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς [ο δε Άλφρεντ Ο. Χίρσμαν (Alfred O. Hirschman) θα φτάσει να μιλήσει ακόμα και για «πάθη» τα οποία συνδέει με τα οικονομικά «συμφέροντα» (1977, δεσ ακόμα τη συνέντευξη που έδωσε, σε Swedberg, 1990, σ. 153-165)].

Οι απόπειρες αυτές εκλήφθηκαν από την πλειονότητα των κοινωνιολόγων ως ένας «ιμπεριαλισμός», ο οποίος προϋπέθετε το μεθοδολογικό ατομισμό και την ορθολογική λήψη αποφάσεων και επιχειρούσε με βάση ένα πλαίσιο ορθολογικής επιλογής να επιβληθεί. Οι απόπειρες επέκτασης της οικονομικής δεν έγιναν αποδεκτές, καθόσον τόσο οι προϋποθέσεις της όσο και το ευρύτερο πλαίσιο της είχαν από μακρού αμφισβητηθεί μέχρι του σημείου της απόρριψης [δες όμως τις απόψεις των Α.Ο. Χίρσμαν και Μανσούρ Όλσον (Mancur Olson), αντίστοιχα, στο Swedberg, 1990, σσ. 159-162, 168-183]. Οι κοινωνιολόγοι, οι οποίοι διατηρούν στη μνήμη τους την άποψη του ιδρυτή της κοινωνιολογίας Α. Κοντ για την επιστήμη τους ως τη «βασίλισσα» των επιστημών, αντέτειναν τη σημασία που έχουν οι συλλογικές ταυτοποιήσεις για την ερμηνεία της ανθρώπινης (συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής) δράσης. Εξάλλου, υπογράμμισαν το περιορισμένο των γνωστικών και αντιληπτικών ικανοτήτων των ανθρώπων, που συγκρούονται και ακυρώνουν τις απαιτήσεις για ορθολογική λήψη αποφάσεων, και την πολλαπλότητα του κοινωνικού κόσμου που ξεγελά τις απόπειρες μοντελοποίησής του –απόδειξη η κυριαρχία του παραδόξου των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της κοινωνικής δράσης έναντι των αναμενόμενων αποτελεσμάτων–, για να μείνουμε μόνο σ' αυτά. Δεν έγινε επίσης

αποδεκτή η διεκδίκηση πρωτοκαθεδρίας της οικονομικής έναντι των λοιπών κοινωνικών επιστημών και υπαγωγής τους σ' αυτήν (την οποία, είναι αλήθεια, δεν πολυκαταλάβαιναν λόγω της χρήσης μαθηματικών μοντέλων τα οποία, εκτός λίγων αξιοσημείωτων εξαιρέσεων, προκαλούν γενικευμένη αλλεργία στους κοινωνιολόγους) (δες Capruthers, 1997, σ. 1-2).

Απ' αυτή την άποψη, η νέα οικονομική κοινωνιολογία ήταν κατ' αρχήν μια αντίδραση στις επεκτατικές διαθέσεις της οικονομικής. Αντίθετα απ' την παλιά, η νέα οικονομική κοινωνιολογία δεν αρκείται στο ρόλο του κομπάρσου. Διεκδικεί τη μελέτη και ανάλυση όσων οικονομικών φαινομένων έχουν κεντρική σημασία, όπως π.χ. είναι η παραγωγή, η διανομή και η κατανάλωση. Γενικότερα τη νέα οικονομική κοινωνιολογία τη διακρίνει ένας περιορισμένος σεβασμός για την οικονομική θεωρία. Οποσδήποτε, δεν αποδέχεται την υπαγωγή της σε «μαλακό» (soft) δεκανίκι της οικονομικής, όπως μερικές φορές τη θεωρούν· χρήσιμη για να «τακτοποιεί» την τεράστια απόκλιση ανάμεσα σε όσα τα οικονομικά μοντέλα πρεσβεύουν και αυτό που πραγματικά υπάρχει, τη ζωντανή πραγματικότητα. Τακτοποίηση, την οποία επιχειρούν να πραγματοποιήσουν οι ενδιαφερόμενοι οικονομολόγοι διατυπώνοντας γενικόλογες επικλήσεις των κοινωνικών και πολιτισμικών ιδιομορφιών και ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες έρχονται να «σώζουν», κατά τρόπο εξωτερικό, την αναπότρεπτη αποσπασματικότητα του κάθε μοντέλου, οικονομικού ή άλλου (δες Granovetter, στο Swedberg, 1990, σ. 106-108) (επ' αυτών περισσότερα παρακάτω).

ΕΔΡΑΣΗ

Αν και καθιερωμένο, δεν αποτελεί απλή τελετουργική επανάληψη η μνημόνευση του άρθρου του Μαρκ Γκρανοβέτερ για την κοινωνική έδραση των οικονομικών φαινομένων. Το κείμενο αυτό, που είναι, περίπου, καταστατικής σημασίας για τον υπο-κλάδο της οικονομικής κοινωνιολογίας, τιτλοφορείται «Οικονομική δράση και κοινωνική δομή: το πρόβλημα της έδρασης» (embeddedness) και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1985 (Granovetter, 1985).

Στο πρώτο μέρος αυτού του κειμένου του, ο Γκρανοβέτερ εισάγει την έννοια της κοινωνικής έδρασης, έννοια-δάνειο από την οικονομική ανθρωπολογία του Πολάνυι. Η άποψη του Γκρανοβέτερ –και επ' αυτού διαφοροποιείται από τον Πολάνυι– είναι πως οι οικονομικές δράσεις και φαινόμενα εδράζονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα συστήματα κοινωνικών σχέσεων, όπως είναι οι κανονιστικές υποχρεώσεις, οι ζωντανές κοινωνικές σχέσεις και αξίες, οι περιβάλλοντες θεσμοί. Τα συστήματα αυτά

των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι άλλα από αυτά που ενυπάρχουν και χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη βιομηχανική ή μεταβιομηχανική (για όσους βρίσκουν κάτι το ουσιαστικό σ' αυτό τον όρο) κοινωνία. Η επίδρασή τους είναι καταλυτική για τον τρόπο με τον οποίο η οικονομία γενικά και τα συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα ειδικότερα λειτουργούν. Ο λόγος είναι ότι η ύπαρξή τους θέτει συγκεκριμένους περιορισμούς στους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται η οικονομική δραστηριότητα. (Αντίθετα, ο Πολάνυι θεωρεί πως στην κοινωνία που κυριαρχείται από τον καπιταλισμό κυριαρχούν οι οικονομικές έναντι των λοιπών αξιών.)

Ο Γκρανοβέτερ απορρίπτει αυτό που ονομάζει υπο-κοινωνικοποιημένη αντίληψη του ανθρώπου από την οικονομία, δηλαδή την αντίληψη του *homo economicus* ως αποσπασμένου από το κοινωνικό πλαίσιο, αξίες και περίγυρο· ο άνθρωπος ενεργεί με αποκλειστικό άξονα την επιδίωξη του ατομικού οικονομικού συμφέροντος. Απορρίπτει και την υπερ-κοινωνικοποιημένη αντίληψη από την κοινωνιολογία, δηλαδή την αναμονή-παράδοση μιας υπέρμετρης προσαρμογής των ατόμων στους κοινωνικούς κανόνες και ρυθμίσεις, σε βαθμό τέτοιο που να εξαρτά αποκλειστικά τη δράση τους, με άλλα λόγια αυτό που θα λέγαμε κοινωνιολογισμό. Ακολούθως, ο Γκρανοβέτερ επιχειρεί μέσω της έννοιας της κοινωνικής έδρασης τη σύνδεση των οικονομικών δομών, διεργασιών και φαινομένων με το κοινωνικό περιβάλλον και πλαίσιο στο οποίο τα πρώτα, μέσα από τους ενεργούς φορείς δράσης, ενεργοποιούνται.

Είναι σαφές λοιπόν πως το κοινωνικό-πολιτισμικό στοιχείο δεν αποτελεί υπολειμματική κατηγορία, όπως κατά σχεδόν μόνιμο τρόπο παρουσιάζεται σε πλειάδα οικονομικών θεωρητικών προσεγγίσεων, το οποίο εμφανίζεται, ή το επικαλούνται, όταν δεν «περπατούν» οι καθαρά οικονομικές ερμηνείες και αναλύσεις, ως έναν άλλο από μηχανής θεό, ή αλλιώς το «πασπαρτού» που επιτρέπει την απεμπλοκή, που δίνει δίοδο ή παρέχει διέξοδο. Ο Γκρανοβέτερ και ευρύτερα όσοι ασχολούνται με τον υποκλάδο της οικονομικής κοινωνιολογίας υπογραμμίζουν τη θεμελιακή, την εκ των ων ουκ άνευ και με συνέπειες σημασία που έχει η κατανόηση ότι τα οικονομικά φαινόμενα εδράζονται στο κοινωνικό στοιχείο. Πως αυτή η εμπότιση στο κοινωνικό στοιχείο και η επίδρασή της αποτελεί σταθερή συνιστώσα που, μέσα από την αλληλόδραση, σχηματοποιεί και συνδιαμορφώνει τα οικονομικά φαινόμενα. Συνιστώσα, η οποία –θα πρέπει να υπογραμμιστεί– δεν είναι υποδεέστερη, ίση ή ανώτερη του οικονομικού στοιχείου. Όμως υπάρχει, έχει κεντρική σημασία και συνεργεί στη διαμόρφωσή του· όποιος δε την αγνοεί υφίσταται τα αποτελέσματα της άγνοιάς του που εκδηλώνονται ως μερικότητα και αποσπασματικότητα

στην κατανόηση των πραγματικών διαστάσεων των οικονομικών φαινομένων. Αυτός, βέβαια, είναι και ένας άλλος τρόπος να πει κανείς πως η περίφημη «σε τελευταία ανάλυση» πρωτοκαθεδρία του οικονομικού στοιχείου, χαρακτηριστική ορισμένων μονοπαραγοντικών εκδοχών του μαρξισμού, αλλά όμως αποδεκτή, αν και λιγότερο ηχηρά, από ορισμένες οικονομικές σχολές, όπως π.χ. τα νεο-κλασικά οικονομικά, είναι απαράδεκτη και απορριπτή. Ακριβώς γιατί παραγνωρίζει μια καταστατική συνθήκη θεμελίωσης του οικονομικού, το κοινωνικό. Δηλαδή, τις συγκεκριμένες και δεδομένες κοινωνικές σχέσεις και τις επιδράσεις τους στα πλαίσια των οποίων ενεργοποιούνται οι οικονομικά δρώντες φορείς δράσης και τα οικονομικά φαινόμενα.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του ο Γκρανοβέτερ συγκεκριμενοποιεί τη θέση του, ασχολούμενος με μια εφαρμογή της προαναφερθείσας γενικής σημασίας που το κοινωνικό στοιχείο έχει στα οικονομικά φαινόμενα και θεωρήσεις. Ασχολείται με την κριτική των οικονομικών του «κόστους των συναλλαγών» (transaction cost economics). Δείχνει την αποτυχία αυτής της προσέγγισης, η οποία εδράζεται στην αντίληψη ότι οι οικονομικοί δρώντες λαμβάνουν αποφάσεις εξατομικευμένοι και σε απομόνωση από τη διαδικασία της κοινωνικής αλληλόδρασης.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια της κοινωνικής έδρασης έχει σε σημαντικό βαθμό αποτελέσει το επίκεντρο γύρω από το οποίο οικοδομήθηκε η θεωρητική ταυτότητα της νέας οικονομικής κοινωνιολογίας. Καθώς, όμως, η έννοια αυτή δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες για το πώς ακριβώς λειτουργούν η οικονομία και τα οικονομικά φαινόμενα, έχουν προταθεί άλλες συγγενείς έννοιες ή προσδιορισμοί που τα προσεγγίζουν πιο συγκεκριμένα. Τέτοια έννοια είναι αυτή της «δομικής έδρασης», όπου η έμφαση είναι στη δομή των ανταλλαγών η οποία επιδρά περιορίζοντας τους τρόπους δράσης των δρώντων (Marsden, όπως αναφέρεται σε Uzzi, 1997b, σ. 123). Άλλες εξειδικεύσεις, ανάλογα με το επίπεδο της ανάλυσης, είναι η «μικρο-», «μεσο-» και «μακρο-» έδραση, όπως και αυτή της «απο-έδρασης» (disembeddedness), η οποία αναφέρεται στην αποκοπή ενός οικονομικού φαινομένου από το κοινωνικό του πλαίσιο.

Ενώ η έννοια της έδρασης φαίνεται να χαίρει ευρύτερης αποδοχής, έχει ασκηθεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο ο Γκρανοβέτερ τη χρησιμοποιεί. Έτσι, έχει υποστηριχθεί πως επικεντρώνεται στα ιδιαίτερα, ξεχωριστά, άτομα και στη δράση τους αφήνοντας κατά μέρος τους θεσμούς παρόλο που αυτοί εδράζονται στην κοινωνία. Ως αντίδοτο έχει προταθεί η χρήση του όρου «θεσμική έδραση» (Baum and Dutton, 1996).

Άλλη συναφής έννοια είναι αυτή της «υπερ-έδρασης» (overembeddedness). Η υπερ-έδραση αναφέρεται στο βαθμό της κοινωνικής έδρασης και εφαρμόζεται στην ανάλυση του ανταγωνισμού δικτυωμένων επιχειρήσεων. Σε αντιδιαστολή με την έδραση, η ύπαρξη της υπερ-έδρασης κρίνεται ως ένα βάρος για μια εταιρεία, ως κάτι το αρνητικό (Uzzi, 1997a). Εξάλλου, είναι εύλογο η εισαγωγή της έννοιας της υπερ-έδρασης να νομιμοποιεί και την έννοια της υπο-έδρασης και να θέτει, βέβαια, και το ζήτημα της μέτρησης του βαθμού της έδρασης. Όμως, ένα τέτοιο εγχείρημα, το οποίο φαίνεται να διακατέχεται από μια εργαλειολογική νοοτροπία εξεύρεσης τρόπων βελτίωσης της οικονομικής απόδοσης των επιχειρήσεων, αντιμετωπίζει σοβαρές δυσχέρειες επιστημολογικού αλλά και τεχνικού χαρακτήρα.

Πάντως, η διαφαινόμενη προσπάθεια μαθηματικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων στην οποία οδηγεί αυτή η γραμμική σκέψη, η οποία ήδη ενυπάρχει σε μεγάλο βαθμό στις αναλύσεις των δικτύων και σε πλευρές της δομικής κοινωνιολογίας, δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποδεκτή, σ' αυτή την περίπτωση, από τον εισηγητή του όρου της έδρασης. Ο Γκρανοβέτερο θεωρεί πως η έδραση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μία έννοια-ομπρέλα. Απ' αυτή την άποψη, φαίνεται να αποδέχεται την εννοιολόγηση και άλλων μορφών έδρασης, όπως η γνωστική, η πολιτιστική και η πολιτική. Δεν δίνει όμως απάντηση στην κριτική που έχει ασκηθεί για το μετέωρο της θεωρητικής βάσης της έννοιας αυτής.

ΔΙΚΤΥΑ

Στο προαναφερθέν κείμενό του ο Γκρανοβέτερο, αλλά και ευρύτερα η οπτική της έδρασης, συνδέει τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων στα οποία αναφέρεται με τα δίκτυα. Ακριβώς γιατί τα δίκτυα (και οι κοινωνικοί θεσμοί) αποτελούν δομικά στοιχεία του κοινωνικού πλαισίου το οποίο επιδιώκει να αναδείξει. Η σύνδεση μ' αυτά είναι απαραίτητη, προκειμένου να προσδιοριστεί πώς εδράζεται η οικονομία στο κοινωνικό πεδίο και πώς συγκεκριμένα εκδηλώνεται μέσα σ' αυτό. Αντλεί, λοιπόν, από τη θεωρία των δικτύων και, όπως έχει σημειώσει ο Ρ. Σουέντμπεργκ, η αποδοχή εκ μέρους του της έννοιας της *κοινωνικής κατασκευής* της οικονομίας, ως της δεύτερης μετά την έδραση έννοιας-κλειδί του υπο-κλάδου, πραγματοποιείται με την προσθήκη εκ μέρους του Γκρανοβέτερο μιας οπτικής δικτύων, ήτοι πώς τα δίκτυα των διαπροσωπικών σχέσεων διαμορφώνουν τους οικονομικούς θεσμούς.

Τα δίκτυα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για έναν άλλο λόγο: έχουν σημαντική επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα και απόδοση

(Uzzi, 1997a, 1997b). Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα που καταδεικνύει την οικονομική σημασία των δικτύων είναι αυτό της «Τρίτης Ιταλίας». Με την ενεργοποίηση που παρουσιάζουν εκεί δίνουν ένα παραγωγικό πλεονέκτημα στις περιοχές υψηλής δικτύωσης (Asheim, 1998· Brusco, 1986).

Εξάλλου, ορισμένες ιδιαίτερα αξιόλογες θεωρήσεις και αναλύσεις, όπως αυτές του Γκρανοβέτερ, για την σημασία των «χαλαρών» και των «ισχυρών δεσμών» εμπεριέχουν την προβληματική των δικτύων. Με χαλαρούς δεσμούς ο Γκρανοβέτερ αναφέρεται στους έμμεσους δεσμούς, τους δεσμούς (ή διασυνδέσεις) ανάμεσα σε πρόσωπα που διαμεσολαβούνται από κοινούς γνωστούς, δηλαδή τους «φίλους των φίλων», οι οποίοι είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι ανάμεσα στα εργατικά και ευρύτερα λαϊκά στρώματα για την πληροφόρησή τους σε ζητήματα εξεύρεσης εργασίας. Στον αντίποδα των χαλαρών δεσμών βρίσκονται οι «ισχυροί» δεσμοί. Δηλαδή, οι στενοί και άμεσοι οικογενειακοί ή φιλικοί δεσμοί οι οποίοι αποτελούν μέρος του εθισμού (*habitus*) των ισχυρότερων κοινωνικών στρωμάτων. Στους δεσμούς αυτούς στηρίζονται κατά κύριο λόγο τα μέλη των ανώτερων μεσοστρωμάτων για να εξασφαλίσουν απασχόληση (1995, 1985, 1983).

Η προβληματική των δικτύων ισχύει και για τη θεωρία του Ρ. Μπερτ (R. Burt) για τις λεγόμενες «δομικές τρύπες» (*structural holes*). Με τον ασυνήθιστο αυτό προσδιορισμό, ο Μπερτ αναφέρεται σε ευκαιρίες ή «ανοίγματα» στα πλαίσια ενός κοινωνικού δικτύου. Η δομική τρύπα αποτελεί περιοχή ή χώρο στον οποίο είτε δεν υφίστανται κοινωνικοί δεσμοί (ή η επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου είναι χαλαρή) είτε οι αντιτιθέμενες κοινωνικές δικτυώσεις, ασκώντας ίση περίπου επιρροή, αλληλοαναιρούνται με συνέπεια ο χώρος της παρέμβασής τους να ουδετεροποιείται. Συνεπώς, δημιουργείται ένα κενό πεδίο πρακτικά ελεύθερο των επιδράσεών τους ή, αλλιώς, μία «τρύπα». Το κενό αυτό αποτελεί ευκαιρία για ένα τρίτο πρόσωπο ή ομάδα (ο *tertius gaudens* του Ζίμελ) που, ενώ κατ' αρχήν δεν διαθέτει ισχυρή θέση μέσα στο δίκτυο, χρησιμοποιεί το υφιστάμενο κενό ή την κατάσταση της ουδετεροποίησης της επιρροής των αντιτιθέμενων ομάδων προκειμένου να παρέμβει. Η παρέμβασή του έγκειται στο ρόλο που αναλαμβάνει, ο οποίος είναι να διαμεσολαβεί, να ελέγχει και να ρυθμίζει την πληροφόρηση μέσα στο δίκτυο. Η ουσία της παρέμβασής του βρίσκεται στην αβεβαιότητα περί την πληροφόρηση που έχουν οι επαφές του στο δίκτυο ή στα επιμέρους δίκτυα (δηλαδή, οι λοιποί δρώντες). Κάτι τέτοιο αποτελεί βέβαια ευκαιρία για τον τρίτο να «παίζει» τις επαφές του, στρέφοντας τη μία κατά της άλλης, για να προάγει τη δική του υπόθεση (1995, σ. 8-49).

Συνεπώς, η μελέτη των δικτύων και δικτυώσεων αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη κοινωνιολογικών θεωριών «μεσαίου βεληνεκούς ή εύρους», όπως υποδεικνύει ο Ρ. Κ. Μέρτον. Πραγματικά, η οπτική της οικονομικής κοινωνιολογίας φαίνεται να ευνοεί την ανάπτυξή τους, και αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να υπογραμμιστεί.

Ειδικότερα, το αναλυτικό κείμενο των Ου. Πάουελλ (W. Powell) και Λ. Σμιθ-Ντόεργ (L. Smith-Doerr) για τα δίκτυα, με τίτλο «Δίκτυα και οικονομική ζωή», αποτελεί για κάθε ενδιαφερόμενο αναγνώστη μια χρήσιμη αφετηρία για τη μελέτη των δικτύων. Στο κείμενο αυτό, παρουσιάζονται κατά τρόπο συστηματικό δύο θεωρήσεις για τα δίκτυα. Η μία τα αντιμετωπίζει ως αναλυτικό εργαλείο, ενώ η άλλη ως τρόπο διακυβέρνησης των σχέσεων ανάμεσα στους οικονομικά δρώντες αλλά και ως οργανωσιακή λογική (Powell and Smith-Doerr, 1994).⁴

ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΡΟΕΣ

Η νέα οικονομική κοινωνιολογία πέρα από τη θεωρία δικτύων αντλεί από την πολιτισμική κοινωνιολογία (ή κοινωνιολογία της κουλτούρας) και από την οργανωτική θεωρία. Όσον αφορά το πεδίο στο οποίο ενεργοποιείται, αυτό είναι πολύπλευρο και πολύμορφο καθώς χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλών θεωρητικών και ερευνητικών ρευμάτων στα οποία όμως, λόγω χωρικών περιορισμών, δεν θα υπεισέλθω. Απλά θα μνημονεύσω ορισμένες θεματικές και ερευνητικούς χώρους στους οποίους δραστηριοποιείται ιδιαίτερα. Αναφέρω, χωρίς ιεράρχηση, το κοινωνικό κεφάλαιο, τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, την εμπιστοσύνη, τη δομική ανάλυση, την κοινωνική οικονομία, τη μετανάστευση, την κοινωνιολογία της επιχειρηματικότητας και των επιχειρήσεων, την κοινωνιολογία των αγορών, τη συγκριτική ιστορική κοινωνιολογία, την κοινωνιολογία των καινοτομιών, την κοινωνιολογία της μετάβασης στον καπιταλισμό στην Ανατολική Ευρώπη, τη διαπλοκή του τυπικού με το άτυπο, την κοινωνιολογία των χρηματιστηρίων.

Έχει ήδη γίνει μνεία στην κοινωνική κατασκευή των οικονομικών φαινομένων. Η έννοια της κοινωνικής κατασκευής, η οποία είναι δάνειο από το έργο των Μπέργκερ και Λάκμανν (Berger and Luckmann) (1966) (*Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*), αναφέρεται στο γεγονός ότι οι

---

4. Νομίζω πως ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα ωφεληθεί εάν συνδυάσει το εκτεταμένο άρθρο των Πάουελλ-Ντόεργ με το εγχειρίδιο του Τζων Σκοτ (Scott, 2000).

οικονομικοί θεσμοί και ρυθμίσεις δεν υπάρχουν από πάντοτε, αλλά μέσα από μια, συχνά –αλλά όχι πάντοτε– αργόσυρτη, διαδικασία μορφοποιούνται κοινωνικά, δηλαδή μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις, και κατασκευάζονται μέσα από την ενεργή παρέμβαση των δρώντων οι οποίοι και τα επιβάλλουν. Οι κοινωνικές κατασκευές των οικονομικών, λόγου χάριν, θεσμών δεν είναι παρά ανθρώπινα δημιουργήματα, αποτελέσματα της κοινωνικής αλληλόδρασης στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν συγκεκριμένα σε κάθε περίπτωση δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Άπαξ όμως και κατασκευαστούν ή με άλλα λόγια δημιουργηθούν, αποκτούν μια αντικειμενικότητα. Αντιμετωπίζονται σαν να είναι κάτι το εξωτερικό των κοινωνικών σχέσεων, σαν να προϋπάρχουν, και ασκούν διαμορφωτική επιρροή στις συναφείς με αυτά πρακτικές τόσο παρέχοντας δυνατότητες όσο και περιορίζοντας την οικονομική δράση. Διαμορφώνονται, δηλαδή, σε δομές και θεσμούς (για τη σχέση δικτύων και δομών, δεξ Wellman and Berkowitz, 1997), οι οποίοι δρουν περιοριστικά: στενεύουν το εύρος των δυνατικών επιλογών και «κλειδώνουν» τις καταστάσεις ώστε να διοχετευτούν οι εξελίξεις σε συγκεκριμένες ατραπούς, οι οποίες μορφοποιούν ή/και περιορίζουν την περαιτέρω ανάπτυξή τους (path-dependent development).⁵ Οι δρώντες είναι τώρα αναγκασμένοι, όπως προαναφέρθηκε, να τους λαμβάνουν πολύ σοβαρά υπόψη. Συχνά η κοινωνικά κατασκευασμένη προέλευσή τους ξεχνιέται και θεωρείται ότι πάντοτε υπήρχαν.

Εξαιρετικό παράδειγμα αυτής της κοινωνικής κατασκευής των οικονομικών θεσμών αποτελεί η εργασία της Βιβιάννα Ζέλιζερ (Viviana Zelizer) για την εμφάνιση των ασφαλειών ζωής στις ΗΠΑ κατά τον 19ο αιώνα. Στην εργασία αυτή η Ζέλιζερ εξετάζει πώς, σε ένα πλαίσιο κυριαρχούμενο από συγκεκριμένες ισχυρές κοινωνικές αντιλήψεις για την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής, εμφανίζεται η ιδέα της ασφάλειας ζωής και πώς στη συνέχεια αναπτύσσεται το οικονομικό αυτό φαινόμενο (Zelizer, 1978).

Πάντως, τα ευρύτερα πλαίσια της οικονομικής κοινωνιολογίας ορίζονται, όπως σημειώνει ο Γιενς Μπέκερτ (Jens Beckert, 1996), από δύο άξονες. Επιδιώκεται, αφενός, η κοινωνιολογική κατανόηση των οικονομικών διεργασιών και δομών, ευρύτερα των οικονομικών φαινομένων. Ασκείται κριτική στην καθιερωμένη οικονομικού τύπου ανάλυση των οικονομικών φαινομένων, καθώς και σε ορισμένες από τις προϋποθέσεις της, αφετέρου. Είναι βέβαια αλήθεια πως, επειδή η καλή εποπτεία τόσο της κοινω-

---

5. Ο αγγλικός όρος «path-dependent development» έχει αποδοθεί ως «εξαρτημένη από τη διαδρομή εξέλιξη» (Φίλιας, 1994, σ. 124).

νιολογίας και κοινωνιολογικής θεωρίας όσο και της οικονομικής και αντίστοιχα της οικονομικής θεωρίας είναι περιορισμένη, δεν έχουμε πολλές συμβολές προς αυτή την κατεύθυνση.

Η οικονομική κοινωνιολογία σήμερα, ακολουθώντας τις γενικότερες εξελίξεις στο χώρο της ευρύτερης κοινωνιολογίας, συμπεριλαμβάνει προσεγγίσεις και θεματικές που βρίσκονται στο επίκεντρο της κοινωνιολογικής επιστήμης. Έτσι, οι ειδικές θεματικές της παγκοσμιοποίησης, της οικολογίας, των κοινωνικών δικτύων, του γένους ή κοινωνικού φύλου όπως και του πολιτισμικού πλαισίου, με την τεράστια σημασία που έχει για τη νοσηματοδότηση της καθημερινότητας, λαμβάνουν τη θέση τους δίπλα στις παλαιότερες και περισσότερο εδραιωμένες. Στις τελευταίες περιλαμβάνονται οι θεματικές των κοινωνικών δομών και θεσμών, του κοινωνικού ελέγχου, της διαπροσωπικής αλληλόδρασης καθώς και των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων (δες Smelser and Swedberg, 1994, σ. 3).

Καθώς σήμερα η οικονομική διάσταση, λόγω της ίδιας της εξέλιξης του καπιταλισμού, υπεισέρχεται κατά τρόπο διακριτό και ορατό σχεδόν παντού, αυτό που με την ειδική της οπτική γωνία διεκδικεί η οικονομική κοινωνιολογία είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, να εισαγάγει την κοινωνιολογική οπτική εκεί που δεν υπήρχε· να τη διευρύνει εκεί όπου ήδη είχε μία παρουσία. Έτσι, παραδείγματος χάριν, επιχειρεί να ερμηνεύσει κοινωνιολογικά τα τεκταινόμενα στα χρηματιστήρια, τις εξελίξεις στους χώρους εργασίας, το «άπλωμα» των κοινωνικών σχέσεων με την παγκοσμιοποίηση και το «στένεμά» τους με τις ευελιξίες, τη λειτουργία των αγορών κλπ.. Το εγχείρημα της οικονομικής κοινωνιολογίας εξελίσσεται σε μια περίοδο που κυριαρχείται, κατά τρόπο υποδόριο ή και δηλωμένο, από την αντίληψη και πρακτική πλήθους ειδικών και πολιτικών προσώπων και ομάδων όσο και των κυρίαρχων μέσων μαζικής επικοινωνίας, ότι τα τεκταινόμενα στο πεδίο του οικονομικού είναι αποσπασμένα, αυτονομημένα και τελικά ανεξάρτητα από το κοινωνικό πεδίο. Ουσιαστικά, η οικονομική κοινωνιολογία επιδιώκει να θέσει την κοινωνιολογική οπτική στο επίκεντρο με σκοπό την κατανόηση και ερμηνεία του σύγχρονου κόσμου, δηλαδή των διαφόρων οικονομικού χαρακτήρα εκδοχών και εκφάνσεων του ύστερου καπιταλισμού.

Η επανάκαμψη της οικονομικής κοινωνιολογίας είχε σαν προϋπόθεση τη συστηματοποίησή της. Στη διαδικασία αυτή, εξέχουσα θέση κατέχει ο Ρίτσαρντ Σουέντμπεργκ, ο κατ' εξοχήν παρατηρητής της ανάπτυξής της, με τη συγγραφή σειράς πονημάτων όπου προσδιορίζεται, αναλύεται, συνοψίζεται και κωδικοποιείται η συνεισφορά των κοινωνιολόγων που ασχολούνται με τα οικονομικά φαινόμενα (Swedberg, 1997, 1991, 1987·

«Εισαγωγή» στο Smelser and Swedberg, 1994· «Εισαγωγή» στο Granovetter and Swedberg, 1992). Ακόμα, ο Σουνέντμπεργκ διαμόρφωσε ή συνδιαμόρφωσε τέσσερα ανθολόγια (Swedberg, 1993· Smelser and Swedberg, 1994· Granovetter and Swedberg, 1992, 2001), ενώ και η δική του συνεισφορά στην οικονομική κοινωνιολογία εντοπίζεται στη διερεύνηση των αγορών, στην οικονομική κοινωνιολογία του Βέμπερ (1998) και στη μελέτη της επιχειρηματικότητας (2000).

Νομίζω πως ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εργασία του «Οι αγορές ως κοινωνικές δομές», όπου ο Σουνέντμπεργκ αναλύει ορισμένες όψεις του φαινομένου της αγοράς. Ξεκινά από τις απαρχές της εμφάνισής τους και διερευνά τη σημασία τους τόσο για την οικονομική θεωρία όσο και για την κοινωνιολογία. Με δεδομένη την πολυπλοκότητα της δομής (και λειτουργίας) των αγορών και προκειμένου να γίνουν κατανοητές στην ολότητά τους, προτείνει το συγκρασιμό των οικονομικών και κοινωνιολογικών προσεγγίσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση θεωρεί πως εκτυλίσσεται το έργο του Βέμπερ, το οποίο αποτελεί και τον καθοδηγητικό του μίτο, προκειμένου να διαμορφωθεί αυτό που ονομάζει «ολοκληρωμένη θεωρία για την αγορά» (Swedberg, 1994).

Με την αγορά ασχολείται και ο Ρόναλντ Ντορ (Ronald Dore) στα πλαίσια της συγκριτικής του μελέτης για την ιαπωνική και βρετανική βιομηχανική οργάνωση. Στο άρθρο του «Αγαθή προαίρεση και το πνεύμα του καπιταλισμού της αγοράς» μελετά τη σχέση ανάμεσα στους κοινωνικούς κανόνες και υποχρεώσεις. Συγκεκριμένα, εξετάζει αυτό που ορίζει ως «αγαθή προαίρεση» και τη σημασία που αυτή η διάσταση έχει για την προνομιακή σύναψη οικονομικών συμφωνιών. Αν και η σχέση αυτή εκδηλώνεται με μεγάλη συχνότητα στην ιαπωνική περίπτωση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η διαπίστωση πως είναι ευρύτερα διαδεδομένη (Dore, 1983).

Ένα τρίτο αξιοσημείο κείμενο της κοινωνιολογίας των αγορών είναι το πόνημα του Στούαρτ Μακώλεϋ (Stewart Macaulay) για τις «μη-συμβολαιακές σχέσεις στις επιχειρήσεις». Σ' αυτό εξετάζει τη βαρύτητα που έχουν οι άτυπες ρυθμίσεις για τους οικονομικούς θεσμούς. Ενώ οι οικονομικοί θεσμοί θεωρούνται ότι διέπονται από το τυπικό συμβολαιακό πλαίσιο, ο Μακώλεϋ δείχνει πως, παρά τη σημασία που αυτό πραγματικά έχει, υπεισέρχεται και μία σειρά άλλων παραγόντων στη διαδικασία των επιχειρησιακών διαπραγματεύσεων και συναλλαγών. Οι παράγοντες αυτοί, ενώ από τυπική άποψη δεν κατοχυρώνονται, παρά ταύτα ασκούν τη δική τους πραγματική επιρροή, συνεπώς θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη (Macaulay, 1963).

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η επανεμφάνιση της οικονομικής κοινωνιολογίας έχει οδηγήσει σε επιστημονική δραστηριότητα που σημείο αναφοράς έχει σειρά επιστημονικών συναντήσεων και κινήσεων. Οι τελευταίες μορφοποιούνται στην ευρωπαϊκή ήπειρο με τη δημιουργία διακριτού τμήματος [του (Economic Sociology Research Network) στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (European Sociological Association (ESA))]. Απ' αυτό έχουν διοργανωθεί τρεις επιστημονικές συναντήσεις: η πρώτη στο Άμστερνταμ το 1999 και η δεύτερη στη Μόσχα στις αρχές του 2000, μία τρίτη στο Ελσίνκι το 2001, ενώ ήδη προγραμματίζεται μία τέταρτη συνάντηση στα πλαίσια του συνεδρίου της ESA στην Murcia της Ισπανίας για το 2003. Πλέον αυτών έχουν επίσης πραγματοποιηθεί άλλες τρεις τα τελευταία χρόνια στον ευρωπαϊκό χώρο: μία στο Λίβερπουλ το 1995, μία στη Βουδαπέστη το 1999 και μία στη Στοκχόλμη το 2000 – σε ορισμένες περιπτώσεις οι συναντήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ISA) (στους κόλπους της οποίας λειτουργεί το τμήμα «Οικονομία και Κοινωνία» με σημαντική παραγωγή επιστημονικού έργου). Να σημειώσω ακόμα πως από το φθινόπωρο 1999 κυκλοφορεί σε ηλεκτρονική μορφή δελτίο με τίτλο *Economic Sociology – European Electronic Newsletter*, οκτώ τεύχη του οποίου έχουν ήδη εκδοθεί έως την αρχή του 2002.⁶ Σε επίπεδο δημοσιεύσεων, τα άρθρα οικονομικής κοινωνιολογίας που εμφανίζονται σε ευρωπαϊκά κοινωνιολογικά περιοδικά είναι περιορισμένα, αλλά με εμφανώς αυξανόμενο το ενδιαφέρον γι' αυτά. Αυτό πιστοποιείται από την εμφάνιση ειδικών τευχών επιστημονικών περιοδικών με άρθρα που εστιάζουν σε ζητήματα οικονομικής κοινωνιολογίας, όπως είναι η έγκυρη *British Journal of Sociology* (εκδόθηκε το έτος 2000) ή τα ειδικά τεύχη που εκδόθηκαν το 2001 των περιοδικών *European Societies* και *European Journal of Social Theory*.

Βέβαια, παρά το αξιοσημείωτο γεγονός μιας πρώτης ανάπτυξης της οικονομικής κοινωνιολογίας στην Ευρώπη, δυτική και ανατολική, η οικονομική κοινωνιολογία, η οποία επανεμφανίστηκε στις ΗΠΑ, παραμένει ακόμα κυρίως αμερικανική υπόθεση. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι από τις αρχές τις δεκαετίας του 1990 διοργανώνονται σε τακτική βάση συναντήσεις στα πλαίσια του ιδρύματος Russell Sage για την οικονομική

---

6. Το δελτίο *Economic Sociology – European Electronic Newsletter* είναι προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.siswo.uva.nl/ES/index.html>.

κοινωνιολογία, αλλά και ειδικές συνεδρίες στο ετήσιο συνέδριο της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (American Sociological Association – ASA), συναντήσεις στα πλαίσια περιφερειακών κοινωνιολογικών εταιρειών και συλλόγων, ειδικές ημερίδες σε πανεπιστήμια πρώτης γραμμής, όπως Πρίνστον, Γιέιλ, Πενν Στέιτ, Στάνφορντ, Κολούμπια, Μπέγκελεϊ, Σικάγο, καθώς και σε πλήθος άλλων. Η αποδοχή και άνδρωση του υποκλάδου πιστοποιείται από τη δημιουργία εδρών και θέσεων για τη διδασκαλία της οικονομικής κοινωνιολογίας σε πολλά πανεπιστήμια, από τη δημιουργία ειδικών τμημάτων οικονομικής κοινωνιολογίας (π.χ., στο Penn State/Warton School of Business), την τακτική-πυκνή δημοσίευση εργασιών οικονομικής κοινωνιολογίας στα πιο έγκριτα κοινωνιολογικά περιοδικά, την εμφάνιση στο διαδίκτυο ειδικής σειράς «τετραδίων εργασίας» (*Penn Economic και Organizational Sociology Working Paper Abstract Series*) και από την επιστημονική έρευνα και παραγωγή όπου οι νέες αναλύσεις και συμβολές τυγχάνουν της αναγνώρισης του επιστημονικού κόσμου.⁷ Από οργανωτική άποψη, η οικονομική κοινωνιολογία στις ΗΠΑ απέκτησε το καλοκαίρι του 2000 το δικό της τμήμα, στα πλαίσια της ASA, το οποίο έχει πάνω από 400 μέλη.

Η δυσανάλογη ανάπτυξη της οικονομικής κοινωνιολογίας στις ΗΠΑ σε σύγκριση με την Ευρώπη –κι αυτό σε μια χρονική στιγμή όπου καταγράφεται στροφή με το κέντρο της κοινωνιολογικής θεωρίας να επιστρέφει στην Ευρώπη (Ritcher, 2000· Giddens, 2001)– αποτελεί γεγονός που οπωσδήποτε επιδέχεται ερμηνεία. Είναι αλήθεια ότι η ερμηνεία για τη σχετική καθυστέρηση ανάπτυξης της οικονομικής κοινωνιολογίας στην Ευρώπη δεν έχει ακόμα προχωρήσει σε βαθμό που να επιτρέπει την ολοκληρωμένη μελέτη του φαινομένου. Πάντως, ορισμένοι παράγοντες ήδη διαφαίνεται ότι έχουν σημασία. Κατ' αρχήν, θα πρέπει να σημειωθεί η βαρύτητα που φαίνεται να έχει η γενικότερη ανάπτυξη της κοινωνιολογίας, με το σημαντικό κοινωνικό της βάρος, την αποδοχή και τον υψηλό βαθμό θεσμοποίησής της στον Νέο Κόσμο σε σχέση με την Ευρώπη.

Ένας άλλος παράγοντας φαίνεται να είναι η περιορισμένη επιρροή του μαρξισμού στις ΗΠΑ και, παρόλο τον περιορισμό της εμβέλειάς του ύστερα από την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η πιο ισχυρή του παρουσία ή επίδρασή του στην Ευρώπη. Καθώς ο μαρξισμός έχει μια εκλεκτική συγγένεια με ολιστικές προσεγγίσεις αλλά και με την εντρύφηση

---

7. Η σειρά *Penn Economic & Organizational Sociology Working Paper Abstract Series* είναι προσβάσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://pesos.wharton.upenn.edu/papers.htm>.

στα οικονομικά φαινόμενα από μια πολιτικο-κοινωνική οπτική, διακρίνεται από μια πρώτη ομοιότητα με την οπτική της οικονομικής κοινωνιολογίας. Από την άλλη πλευρά, η απουσία του μαρξισμού στις ΗΠΑ υπάρχει για αρκετό καιρό και δεν καλύφτηκε από κάποιο άλλο ρεύμα σκέψης. Το ερμηνευτικό κενό φαίνεται πως ήρθε να το καλύψει εκείνη η αποδεκτή ιδεολογικά κοινωνιολογική ειδίκευση, η οποία τυχαίνει να έχει μ' αυτόν ορισμένες λειτουργικές-ερμηνευτικές αντιστοιχίες, δηλαδή η οικονομική κοινωνιολογία. Κατ' αντιδιαστολή, η επιρροή του μαρξισμού στην Ευρώπη μπορεί να αντιμετωπιστεί ως παράγοντας περιοριστικός της ανάπτυξης της οικονομικής κοινωνιολογίας.

Πάντως, έχει –νομίζω– ενδιαφέρον το γεγονός ότι η νέα οικονομική κοινωνιολογία, όπως έχει αναπτυχθεί, πρακτικά αγνοεί το μαρξικό έργο καθαυτό αλλά και αυτό που έχει αποκληθεί «μαρξιστική κοινωνιολογία».⁸ Αυτή η παράβλεψη δεν μπορεί παρά να αποτελεί συνειδητή όσο και άρρητη επιλογή των βασικών συγγραφέων της νέας οικονομικής κοινωνιολογίας προκειμένου, υποθέτω, να διαγράψουν το μαρξισμό και το νέο-μαρξισμό από το κοινωνιολογικό σώμα. Χαρακτηριστική προς την κατεύθυνση είναι η προσπάθεια που γίνεται, αφενός να συνδεθεί η νέα οικονομική κοινωνιολογία με τους κλασικούς της κοινωνιολογίας, αφετέρου να πραγματοποιηθεί αυτή η σύνδεση κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο Μαρξ να μνημονεύεται ελάχιστα και τελετουργικά, ενώ με περισσή σπουδή να εντοπίζονται τα «λάθη» του, κάτι που βέβαια δεν συμβαίνει με τους Βέμπερ και Ντουρκάιμ, αλλά ούτε με τον Ζίμελ, τον Παρέτο ή τον Σούμπερτ (δες, σχετικά, Smelser and Swedberg, 1994, σ. 8-12' Swedberg and Granovetter, 2001, σ. 1-28).

Τρίτος παράγοντας είναι η ύπαρξη εθνικών σχολών όπου ενυπάρχουν στοιχεία οικονομικής κοινωνιολογίας, αλλά ενίοτε υπό άλλη ονομασία, και οι οποίες συχνά περιορίζονται στο γλωσσικό τους χώρο. Έτσι, στη Γαλλία ενυπάρχει αρκετή και ενδιαφέρουσα «δόση» οικονομικής κοινωνιολογίας σε εργασίες της σχολής Convention (Jagt, 2002' Heilbron, 1999). Εξάλλου, το έργο του Πιερ Μπουρντιέ (Pierre Bourdieu, π.χ. 2001) και των συνεργατών του βρίθκει αναλύσεων οικονομικής κοινωνιολογίας, οι

---

8. Η μαρξιστική οικονομική κοινωνιολογία αφορά τις θεματικές του φορντισμού-μεταφορντισμού, της αποειδίκευσης (Χ. Μπράβερμαν), των ευελιξιών, της εργασίας, του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος (Ε. Ουάλλερστάιν), της υπανάπτυξης, της ηγεμονίας, κ.ο.κ. Αναπτύχθηκε, κατά κύριο λόγο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και αποτέλεσε μια “αριστερή” απάντηση στο παρσονικό οικοδόμημα.

οποίες ενίοτε είναι και προδρομικές. Αντίστοιχα, στη Γερμανία, όπου εμφανίζεται έργο του τύπου της οικονομικής κοινωνιολογίας αναφορικά με το χρήμα και την αγορά, αυτό σχετίζεται περισσότερο με τις πιο στενά γερμανικές θεματικές. Απ' την άλλη πλευρά, συγγραφείς όπως ο Κλάους Όφφε (C. Offe) ή ο Βόλφγκανγκ Στρεκ (W. Streeck), που κινούνται στο χώρο ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική και όψεις του έργου τους άπτονται της οικονομικής κοινωνιολογίας, δεν χρησιμοποιούν αυτή τη τικέτα για να το περιγράψουν (Beckert, 2000).

Ένας τέταρτος παράγοντας θα πρέπει να αποδοθεί στην εκδήλωση στις ΗΠΑ, πριν ή περισσότερο από παντού αλλού, όχι μόνο της κυριαρχίας των αγορών και της εξατομίκευσης που επιφέρουν αλλά και των επεκτατικών διαθέσεων της οικονομικής επιστήμης. Ακριβώς επειδή στις ΗΠΑ η κοινωνιολογία διαθέτει κύρος και έχει υψηλό (τον υψηλότερο) βαθμό θεσμοποίησης και επαγγελματοποίησης, εκεί σημειώθηκε και η σφοδρή αμυντική αντίδραση στους ισχυρισμούς της οικονομικής απέναντι στους οποίους –να υπογραμμιστεί– ολόκληρο το οικοδόμημα της ASA με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ενεπλάκη. Συνδυαστικά, οι παραπάνω παράγοντες παρέχουν –νομίζω– μια πρώτη ερμηνεία για την παρατηρούμενη αμερικανική ανάπτυξη της οικονομικής κοινωνιολογίας.

Έχουν περάσει 17 χρόνια από την επίσημη επανεμφάνιση της οικονομικής κοινωνιολογίας στη «νέα» της εκδοχή και πλησιάζει πια στην ενηλικίωσή της. Απόδειξη είναι πως στον αγγλοσαξονικό χώρο κυκλοφόρησε το πρώτο συναφές διδακτικό εγχειρίδιο από τους Καρράδερες και Μπαμπ (Carruthers and Babb, 2000), ενώ ανάλογα εγχειρίσματα έχουν αναφερθεί (Granovetter and Swedberg, 2001, σ. 1) για τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία. Ανάλογο ενδιαφέρον έχει εκδηλωθεί και σε άλλες χώρες της Ευρώπης: λ.χ., στη Ρωσία ο Βαντίμ Ράντεφ (Vadim Radaev) έχει συγγράψει ένα διδακτικό εγχειρίδιο, στην Ουγγαρία ο Γκιόργκι Λένγκυελ (Gyorgy Lengyel), ενώ στην Πορτογαλία οι Φερρέιρα, Μαρκές, Πειξότο και Ραπόσο (Ferreira κ.ά., σ. 1996) έχουν επιμεληθεί μια ανθολογία.

Στην Ελλάδα η παρουσία της οικονομικής κοινωνιολογίας είναι σποραδική, ασυνεχής και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μάλλον αναιμική. Ένα, περισσότερο έμμεσο, ενδιαφέρον εκδηλώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με την έκδοση της επιθεώρησης *Οικονομία και Κοινωνία* υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Βασίλη Φίλια. Στο περιοδικό, που ήταν γενικού κοινωνικού και κοινωνιολογικού προβληματισμού, θα μπορούσε κανείς να πει πως δέσποζαν θεματικές σχετικές με την κοινωνιολογία της ανάπτυξης. Όμως, μετά από την κυκλοφορία ενός περιορισμένου αριθμού τευχών, διεκόπη η έκδοσή του στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Αργότερα, κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1990 παραδόθηκε από τον Β. Φίλια ένα πρώτο μάθημα οικονομικής κοινωνιολογίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Ο ίδιος συνέγραψε και ένα διδακτικό βοήθημα για τους φοιτητές (1994) στο οποίο υπάρχουν και οι πρώτες αναφορές στην ελληνική στο έργο του Γκρανοβέτερ. Με τη συνταξιοδότησή του, το μάθημα ανέλαβε για ένα χρονικό διάστημα άλλο μέλος του ίδιου τμήματος το οποίο όμως είχε νομικό εκπαιδευτικό υπόβαθρο. Τέλος, στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (1997-1999) ένα σεμινάριο οικονομικής κοινωνιολογίας.

Σε ερευνητικό επίπεδο έχουν εμφανιστεί ορισμένες εργασίες οι οποίες, αν και δεν χαρακτηρίζονται ρητά από την οπτική της οικονομικής κοινωνιολογίας, την εμπεριέχουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Ενδεικτικά αναφέρω τα πονήματα των Δ. Ψυχογιού (1987), Ι. Κανταντζόγλου (1988), Π. Πιζάνια (1993), Μ. Πετρονάτη (1995), Τζ. Καβουνίδη (1996), Ντ. Βαΐου και Κ. Χατζημηγάλη (1997) και Σ. Μ. Κονιόρδου (2000α, 2000β).

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ – ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ποιες είναι λοιπόν οι διαφαινόμενες προοπτικές ανάπτυξης της οικονομικής κοινωνιολογίας; Νομίζω πως ένας τρόπος να αναφερθεί κανείς σ' αυτές είναι να εξετάσει τα ζητήματα που έχουν προχωρήσει και εκείνα που δεν έχουν επιλυθεί κατά τρόπο επαρκή ή ικανοποιητικό. Θα αναφερθώ εδώ σε τρία από αυτά.

Το πρώτο αφορά τον ισχυρισμό ότι η οικονομική δράση αποτελεί μορφή κοινωνικής δράσης (Granovetter and Swedberg, 2001, σ. 8). Αυτός ο ισχυρισμός έχει επιβεβαιωθεί ως αληθής. Σε θεωρητικό επίπεδο, τόσο το έργο του Μαξ και του Βέμπερ όσο αργότερα ο Πάρσονς ή ο Γκρανοβέτερ τον έχουν επιβεβαιώσει, παρόλο που αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο τη σχέση κοινωνικού και οικονομικού στοιχείου. Έχουν δείξει πως το κοινωνικό στοιχείο δεν αποτελεί υπολειμματική κατηγορία αλλά συνθήκη άνευ της οποίας είναι αδιανόητη τόσο η ύπαρξη του οικονομικού όσο και η κατανόησή του.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τον ισχυρισμό για την κοινωνική έδραση των οικονομικών φαινομένων ή της οικονομικής δράσης. Και αυτός ο ισχυρισμός νομίζω πως έχει επιβεβαιωθεί, κλίνοντας από τη συμφωνία που εμφανίζουν οι κοινωνιολόγοι αναφορικά με αυτόν αλλά και όπως δείχνουν οι αντιδράσεις σοβαρών οικονομολόγων (ενδεικτικά αναφέρω

τον O. Williamson και τον D. North, οι οποίοι κατά βάση τον αποδέχονται).⁹

Και ο τρίτος ισχυρισμός, ο οποίος προβάλλει την κοινωνική κατασκευή των οικονομικών θεσμών και φαινομένων, θα πρέπει να γίνει κατ' αρχήν αποδεκτός. Πέρα από την οντολογική διάσταση και την έμφαση που αποδίδει στην κοινωνική δράση σε σύγκριση προς τις κοινωνικές δομές (οικονομικές και κοινωνικές), υπάρχουν εμπειρικές έρευνες οι οποίες πιστοποιούν του λόγου το αληθές. Τα παραδείγματα πλέον αφθονούν. Εδώ, εκτός της προαναφερθείσας εργασίας της Ζέλιξερ για την εμφάνιση των ασφαλειών ζωής, απλά θα μνημονεύσω, δειγματοληπτικά, τη δουλειά των Γιακούμποβιτς, Γκρανοβέτερ και ΜακΓκουάιρ για τη θέσμιση της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος (Yakubovich, Granovetter και McGuire, 2001), τη μελέτη των Γκρανοβέτερ και ΜακΓκουάιρ για τη μορφή που έλαβε η παραγωγή και παροχή ηλεκτρικού ρεύματος (Granovetter and McGuire, 1998), την εργασία του Ντέιβιντ (David) για την τεχνολογία γραφομηχανών και την επικράτηση του τύπου «QWERTY» (από τα έξι πρώτα εξ αριστερών γράμματα της δεύτερης από τα πάνω σειράς των γραφομηχανών στην αγγλική) (David, 1986) και το άρθρο της Γκαρσία αναφορικά με τη διαδικασία δημιουργίας μιας τεχνολογικά εκσυγχρονισμένης και ιδεατά ανταγωνιστικής αγοράς φράουλας (García, 1986).

Όμως, κανένα από τα τρία αυτά ζητήματα ή αρχές δεν έχει «κλείσει». Αντίθετα, αποτελούν θέματα ανοικτά κατά την έννοια πως επιδέχονται ή/και χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας προκειμένου να αναπτυχθεί η κοινωνιολογική σπουδή των οικονομικών φαινομένων.

Από την άλλη πλευρά, και παρά την κατακόρυφη άνοδο του ενδιαφέροντος για την οικονομική κοινωνιολογία, ενυπάρχει ένας κίνδυνος στασιμότητας σε μια περιγραφική και τελικά προπαγανδιστική ενασχόληση με την κοινωνική βάση της οικονομίας – κατά την έννοια της αντίδρασης στον οικονομικό «μπερδαλισμό». Η συζήτηση για την κοινωνική έδραση των οικονομικών θεσμών και φαινομένων χρειάζεται να προχωρήσει ώστε να δείξει πώς επιδρά στη διαμόρφωσή τους και κατά ποια έννοια, συγκεκριμένα, είναι αναγκαία.

Από την πλευρά του, ο Γκρανοβέτερ τονίζει την ανάγκη να ξεφύγει η οικονομική κοινωνιολογία από τις αποσπασματικές επαγωγιστικές αντιλήψεις και τις σκέτες εργαλειακές διατυπώσεις, οι οποίες έχουν επανει-

---

9. Είναι αλήθεια πως διαφορετική είναι η άποψη που εκφράζουν άλλοι οικονομολόγοι, οι οποίοι και αντιδρούν κατά τρόπο ριζικό (π.χ., οι G. Becker και J. Buchanan).

λημμένα διατυπωθεί, ιδιαίτερα στα πλαίσια αναλύσεων της κοινωνιολογίας των επιχειρήσεων. Θα υποστήριζα πως ο εργαλειακός χαρακτήρας που συχνά-πυκνά έχει διαφανεί στα πλαίσια μιας σπουδής να διευκολυνθεί η οικονομική βελτιστοποίηση, προκειμένου να αποδειχθεί η χρησιμότητα της οικονομικής κοινωνιολογίας σε κατά τα λοιπά ενδιαφέρουσες εργασίες (π.χ., Anthony, 1997' Uzzi, 1977a, 1997b) και η οποία συνοδεύεται από την ολόπλευρη αποδοχή της αγοράς, ακυρώνει τον κριτικό χαρακτήρα της επιστήμης. Σ' αυτό το πλαίσιο η ρήση πως «η κοινωνιολογία, στην προσπάθειά της να γίνει [χρηστική] κοινωνική επιστήμη, έχει αποξενωθεί από το κοινωνικό στοιχείο» (Mehan και Wood, όπως αναφέρεται σε Ritzer, 1996, σ. 319) γίνεται πάλι επίκαιρη.¹⁰

Έχει υποστηριχθεί πως η προοπτική της οικονομικής κοινωνιολογίας βρίσκεται στην ενασχόλησή της με τα κεντρικά ζητήματα του εν γένει κοινωνιολογικού προβληματισμού. Προς τούτο, αναπόφευκτα, χρειάζεται μια περισσότερο σφαιρική, ολιστική, προσέγγιση (Granovetter, 2002-forthcoming). Κάτι τέτοιο, όμως, νομίζω ότι προϋποθέτει την εγκατάλειψη της διαδεδομένης σε αρκετούς οικονομικούς κοινωνιολόγους άκριτης αποδοχής του οικονομικού φιλελευθερισμού και την επανανακάλυψη της κοινωνιολογικής φαντασίας στα ζητήματα της αγοράς και των επιχειρήσεων, του σημερινού θριάμβου του καπιταλισμού, της αμερικανικής αυτοκρατορικής κυριαρχίας και ηγεμονίας και της κοινωνικής-οικονομικής ζωής στον καπιταλισμό. Η στροφή αυτή θα ενισχυθεί από την ένταξη των καλύτερων στιγμών της μαρξιστικής παράδοσης στην οικονομική κοινωνιολογία, δίνοντας έμφαση σε ζητήματα που αφορούν την εργασία, την απασχόληση, τις κοινωνικές ανισότητες και την υπανάπτυξη-ανάπτυξη-παγκοσμιοποίηση και την ηγεμονία. Κατ' ανάγκη δε, το αίτημα για ολιστική θεώρηση των οικονομικών πραγμάτων απαιτεί, προκειμένου να υλοποιηθεί, τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής κατασκευής όχι μόνον των οικονομικών φαινομένων στο μικρο-ή μεσο-επίπεδο αλλά και στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο, αναδεικνύοντας συνάμα τους τρόπους σύνδεσης των επιπέδων μεταξύ τους.

---

10. Η εργαλειακότητα ορισμένων εκδοχών της οικονομικής κοινωνιολογίας αποτελεί έκφανση ενός θετικιστικού επιστημονισμού, χαρακτηριστικό του οποίου, με βεβαιότητα, είναι η τυπική ορθολογικότητα και όχι η ουσιαστική. Απ' αυτή την άποψη, η κριτική που έχει ασκηθεί από τη Σχολή της Φραγκφούρτης στην κοινωνιολογία γενικά νομίζω πως δεν μπορεί να αγνοηθεί και πως έχει ισχύ σε τέτοιες περιπτώσεις. Προϋπόθεση, βέβαια, είναι η ύπαρξη μιας αντίληψης για την επιστήμη, σύμφωνα με την οποία αυτή αποτελεί μέσο για την κριτική της υφιστάμενης κοινωνίας και παράγοντα ζύμωσης για την ανανέωσή της (δες, σχετικά, Tar, 1977).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anthony Denise L., 1997, «Micro-lending Institutions: Using Social Network to Create Production Capabilities», εις *International Journal of Sociology and Social Policy*, 17(7/8), σ. 156-178.
- Asheim B., 1998, «Local and Regional Response to Global Pressure: The Case of Italy and Industrial Districts», *European Planning Studies*, February, 6 (1), σ. 103-107.
- Aspers Patrik, 2001, *Markets in Fashions: A Phenomenological Approach*, Stockholm, City University Press.
- Aspers Patrik, 1999, «Crossing the Boundary of Economics and Sociology: The Case of Vilfredo Pareto». Paper presented in the *4rth European Sociological Association Conference*, Free University of Amsterdam, Amsterdam, August.
- Βαῦου Ντίνα και Χατζημιγάλης Κωστής, 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Baum Joel and Dutton Jane (eds), 1996, «The Embeddedness of Strategy», *Advances in Strategic Management*, 13.
- Becker Gary S., 1993, «Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behaviour», *Journal of Political Economy*, 101, σ. 385-409.
- Beckert Jens, 2000, «Economic Sociology in Germany», εις *Economic Sociology–European Economic Newsletter*, 1(2), σ. 2-8.
- Beckert Jens, 1996, «What is Sociological about Economic Sociology? Uncertainty and the Embeddedness of Economic Action», *Theory and Society*, 25, σ. 803-840.
- Berger Peter L. and Luckmann Thomas, 1966, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, New York, Anchor Books.
- Biggart Nicole W., 2002, *Readings in Economic Sociology*, Oxford, Blackwell.
- Bourdieu Pierre, 2001, «The Forms of Capital», εις M. Granovetter and R. Swedberg (eds), *όπ. παρ.*, σ. 96-110.
- Brusco S., 1986, «Small Firms and Industrial Districts: The Experience of Italy», εις D. Keeble and E. Wever (eds), *New Firms and Regional Development in Europe*, σ. 184-202, London, Croom Helm.
- Burt Ronald, 1995, *Structural Holes: The Social Construction of Competition*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Carruthers Bruce, 1997, «Introduction: Economic Sociology», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 17(7/8), σ. 1-14.
- Carruthers Bruce G. and Babb Sarah H., 2000, *Economy/Society: Markets, meanings and Social Structure*, Thousand Oaks, Pine Forge Press.
- Carruthers Bruce and Uzzi Brian, 2000, «Economic Sociology in the New Millenium», *Contemporary Sociology*, 29(3), σ. 486-94.
- Collins Randall, 1980, «Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization», *American Sociological Review*, 45, σ. 925-942.
- Convert Bernard and Heilbron Johan, 1999, «Reinventing Economic Sociology», *Fourth European Conference of Sociology*, European Sociological Association (*Economic Sociology Research Network*), Vrije Universiteit, Amsterdam, August 18-21.

- Craib Ian, 1998, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Από τον Πάροσονς στον Χάμπερμας* (επιμέλεια Παντελής Λέκκας), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Deveraux Edward C. Jr., 1996, «Η κοινωνιολογική θεωρία του Πάροσονς», εις Μ. Πετμεξίδου (επιμ.), *όπ. παρ.*, σ. 97-159.
- David Paul A., 1986, «Understanding the Economics of QUERTY: The Necessity of History», εις W. N. Parker (ed.), *Economic History and the Modern Economist*, Oxford, Blackwell, σ. 30-49.
- Dodd Nigel, 1994, *The Sociology of Money: Economics, Reason and Contemporary Society*, Cambridge, Polity Press.
- Dore Ronald, 1983, «Goodwill and the Spirit of Market Capitalism», *British Journal of Sociology*, 34, σ. 459-482.
- Durkheim Emile, 1984, *The Division of Labor in Society*, New York, Free Press.
- Emirbayer Mustafa and Goodwin Jeff, 1994, «Network Analysis, Culture and the Problem of Agency», *American Journal of Sociology*, 99(6), σ. 1411-1454.
- Fernandez R. M., Castilla E. J. and Moore P., 2000, «Social Capital at Work: Networks and Employment at a Phone Center», *American Journal of Sociology*, 105(5), σ. 1288-1356.
- Ferreira J.M.C., Marques R., Peixoto J. e Raposo R. (org.), 1996, *Entre a Economia e a Sociologia (Ανάμεσα στα οικονομικά και την κοινωνιολογία)*, Oeiras, Celta Editora.
- García Marie-France, 1986, «La construction sociale d'un marché parfait: Le marché au cadran de Fontaine-en-Solonge», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 65, σ. 1-13.
- Geertz Clifford, 1978, «The Bazaar Economy: Information and Search in Peasant Marketing», *Supplement to the American Economic Review*, 68, σ. 28-32.
- Giddens Anthony, 2001, *Sociology* (4th edition), Cambridge, Polity Press.
- Granovetter Mark (2002-forthcoming), «A Theoretical Agenda for Economic Sociology», εις M. F. Guillen, R. Collins, P. England and M. Meyer (eds), *Economic Sociology at the New Millennium*, New York, Russell Sage Foundation.
- Granovetter Mark, 1995, *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers* (Second edition), Chicago, Chicago University Press.
- Granovetter Mark, 1985, «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, 91, σ. 481-510.
- Granovetter Mark, 1983, «The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited», *Sociological Theory*, σ. 201-233.
- Granovetter Mark, 1973, «The Strength of Weak Ties», *American Journal of Sociology*, 78, σ. 1360-1380.
- Granovetter Mark and McGuire Patrick, 1998, «The Making of an Industry: Electricity in the United States», εις M. Callon (ed.), *The Laws of the Markets*, London, Blackwell, σ. 147-173.
- Granovetter Mark and Swedberg Richard, 1992, «Introduction», εις M. Granovetter and R. Swedberg, *όπ. παρ.*, σ. 1-28.
- Granovetter Mark and Swedberg Richard (eds), 2001, *The Sociology of Economic Life* (Second edition), Boulder, Westview Press, σ. 1-28.

- Granovetter Mark and Swedberg Richard (eds), 1992, *The Sociology of Economic Life*, Boulder, Westview Press, σ. 1-28.
- Heilbron Johan, 1999, «Economic Sociology in France», εις *Economic Sociology–European Economic Newsletter*, 1(1), σ. 4-9.
- Hirschman Albert O., 1977, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Ingham Geoffrey, 1996, «The New Economic Sociology», *Work, Employment and Society*, 10(3), σ. 549-564.
- Jagd Soren (2002-forthcoming), «The “Network Ethic” and the New Spirit of Capitalism. Exploring the Cultural Aspects of Team-based and Project-based Organisational Forms», εις Sokratis M. Koniordos (ed.), *Networks, Trust and Social Capital: Theoretical and Empirical Investigations from Europe* (in preparation).
- Jordan Z. A. (ed.), 1971, *Karl Marx: Economy, Class and Social Revolution*, London, Michael Joseph.
- Καβουνίδη Τζένη, 1996, *Οικογένεια και εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Καυταντζόγλου Ιωάννα Λ., 1988, «Η ιδεολογία του τεχνικού εκσυγχρονισμού: Από τους αστούς στους επιχειρηματίες καινοτόμους», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 71, σ. 84-101.
- Κονιόρδος Σωκράτης Μ., 2000α, «Εξουσιαστικές δομές στις εργασιακές σχέσεις: Συνέχεια και ασυνέχεια στις εργοδοτικές στρατηγικές ελέγχου σε μικρές μεταποιητικές επιχειρήσεις», εις *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Κονιόρδος Σωκράτης Μ., 2000β, «Η προβληματική σχέση περιβαλλοντικής προστασίας και κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης: Η περίπτωση της βιοαθανόλης», εις Ι. Νέστορος, Β. Πεσμαζόγλου και Μ. Σαματάς (επιμ.), *Σύγχρονα θέματα στις κοινωνικές επιστήμες: Κοινωνιολογία, Οικονομικά, Ψυχολογία*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 2000, σ. 121-134.
- Macaulay Stewart, 1963, «Non-contractual Relations in Business: A Preliminary Study», *American Sociological Review*, 28, σ. 55-67.
- Μαξ Καρλ, 1989-1992, *Grundrisse – Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμοι Α-Γ. (μετάφραση Διονύση Διβάρη), Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστής.
- Μαξ Καρλ, 1979, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα, Εκδόσεις Γλάρος.
- Μαξ Καρλ, 1978, *Το Κεφάλαιο: Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, 3 τόμοι (μετάφραση Παναγιώτη Μαυρομάτη), Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Martinelli Alberto and Smelser Neil J. (eds), 1990, *Economy and Society: Overviews in Economic Sociology*, London, Sage.
- Parsons Talcott, 1970 (1951), *The Social System*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Parsons Talcott, 1968, *The Structure of Social Action: A Study of Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, New York, Free Press.
- Parsons Talcott, 1940, «The Motivation of Economic Activities», *Canadian Journal of Economic and Political Science*, 6, σ. 187-202.

- Parsons Talcott and Smelser Neil, 1956, *Economy and Society: A Study in the Intergration of Economic and Social Theory*, New York, Free Press.
- Πετμεζίδου Μαρία (επιμ.), 1996, *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία: Δομο-λειτουργισμός, κριτική στον θετικισμό, συμβολική διαντίδραση, νόημα και ερμηνεία*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πετρονάτη Μαρίνα, 1995, *Δίκτυα κοινωνικών σχέσεων: Όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Πιζάνιας Πέτρος, 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων: Η τέχνη της επιβίωσης στη μεσοπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πολάνυι Καρλ, 2001 (1944), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας* (μετάφραση Κ. Γαγανάκης), Σκόπελος, Νησίδες.
- Polanyi Karl, 1957, «The Economy as an Instituted Process», εις Κ. Polanyi, C. A. Arensberg and H. W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires*, New York, The Free Press.
- Portes Alejandro and Sensenbrenner Julia, 1993, «Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action», *American Journal of Sociology*, 98(6), σ. 1320-1350.
- Powell Walter W. and Smith-Doerr Laurel, 1994, «Networks and Economic Life», εις Ν. Smelser and R. Swedberg (eds), *όπ. παρ.*, σ. 368-402.
- Ritzer George, 2000, *Sociological Theory* (4th edition), New York, McGrawHill.
- Ritzer George, 1996, «Φαινομενολογική κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία», εις Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *όπ. παρ.*, σ. 281-329.
- Savage Stephen P., 1981, «Talcott Parsons and the Structural-Functionalist Theory of the Economy», εις Β. Hindess (ed.), *Sociological Theories of the Economy*, London, Macmillan, σ. 1-27.
- Schumpeter Joseph Alois, 1990 (1918), «The Crisis of the Tax State» [*Die Krise des Steuerstaats*], εις J. A. Schumpeter (επιμ. R. Swedberg), *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton, Princeton University Press.
- Schumpeter Joseph Alois, 1970 (1950), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Δημοκρατία*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Scott John, 2000, *Social Networks Analysis: A Handbook* (second edition), London, Sage.
- Smelser Neil, 1959, *Social Change in the Industrial Revolution: An Application of Theory to the British Cotton Industry*, Chicago, Chicago University Press.
- Smelser Neil, 1963 (1974), *Κοινωνιολογία του οικονομικού βίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Smelser Neil (ed.), 1965, *Readings on Economic Sociology*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Smelser Neil and Swedberg Richard, 1994, «The Sociological Perspective on the Economy», εις Ν. Smelser and R. Swedberg (eds), *όπ. παρ.*, σ. 3-26.
- Smelser Neil and Swedberg Richard (eds), 1994, *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press and Russell Sage Foundation.
- Swedberg Richard (ed.), 2000, *Entrepreneurship: An Interdisciplinary Perspective*, Oxford, Oxford University Press.

- Swedberg Richard, 1998, *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press.
- Swedberg Richard, 1997, «New Economic Sociology: What Has Been Achieved, What is Ahead?», *Acta Sociologica*, 40, σ. 161-182.
- Swedberg Richard, 1994, «Markets as Social Structures», εις N. Smelser and R. Swedberg (eds), *όπ. παρ.*, σ. 255-282.
- Swedberg Richard (ed.), 1993, *Explorations in Economic Sociology*, New York, Russell Sage Foundation.
- Swedberg Richard, 1991, «Major Traditions of Economic Sociology», *Annual Review of Sociology*, 17, σ. 251-276.
- Swedberg Richard, 1990, *Economics and Sociology. Redefining their Boundaries: Conversations with Economists and Sociologists*, Princeton, Princeton University Press.
- Swedberg Richard, 1987, «Economic Sociology: Past and Present», *Current Sociology*, 35(1).
- Tar Zoltan, 1977, *The Frankfurt School: The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Uzzi Brian, 1997a, «Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddedness», *Administrative Science Quarterly*, 42, σ. 35-67.
- Uzzi Brian, 1997b, «Towards a Network Perspective on Organizational Decline», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 17(7/8), σ. 111-155.
- Φίλιας Βασίλης, 1994, *Κοινωνιολογία της Οικονομίας, τόμος Α΄*, Αθήνα, Gutenberg.
- Veblen Thorstein, 1982, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης: Η οικονομική μελέτη των θεσμών* (μετάφραση Γ. Νταλιάνης, επιμέλεια Φ. Π. Σοφριανός), Αθήνα, Εκδόσεις Κάλβος.
- [Weber] Βέμπερ Μάξ, 1997, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (μετάφραση Μ. Γ. Κυπραίος), Αθήνα, Gutenberg.
- Weber Max, 1981, *General Economic History*, New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- Weber Max, 1978, *Economy and Society*, Edited by Guenther Roth and Claus Wittich, two volumes, Berkeley, University of California Press.
- Wellman Barry and Berkowitz S. D. (eds), 1997, *Social Structures: A Network Approach*, Greenwich, Connecticut, JAI Press.
- Wilk Richard R. (ed.), 1996, *Economics and Cultures: Foundations of Economic Anthropology*, Boulder, Colorado, Westview Press.
- Velizer Viviana A., 1978, «Human Values and the Market: The Case of Life Insurance and Death in 18th-century America», *American Journal of Sociology*, 84, σ. 591-610.
- Yakubovich Valery, Granovetter Mark and McGuire Patrick, 2001, «Electric Charges: The Social construction of rate systems», May, mimeo.
- Ψυχογιός Δημήτρης Κ., 1987, *Προίκες, φόροι, σταφίδες και ψωμί: Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΚΚΕ.